

Арассыһа Бэдэрээсһийэтин Үөрэх уонна билим министиэристибэтэ
ҮҮӨБСАҮөт «М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илиҥҥи
бэдэрээлинэй үнүбэрситиэт»
АБ Хотугулуу-Илиҥҥи норуоттар тылларын уонна култуураларын үнүстүүтэ
Саха тылын истилистикэтин уонна нууччалыы-сахалыы тылбаас
хааныдырата

С.В. Иванова

**САХА ТЫЛА: СИИНТЭКСИС
ИСТИЛИСТИКЭТЭ. ТУҤААН**
(Лиэксийэ матырыйаала)

ДЬОКУУСКАЙ

2019

УДК 811.512.157'367.332.6(07)

ББК 81.2Як-з-92

Утверждено Учебно-методическим Советом СВФУ им.

М.К. Аммосова (протокол №7 от 27.11.2019)

Рецензенты:

Ефремова Н.А., к.ф.н., доцент ИЯКН СВ РФ

Борисова Ю.М., к.ф.н., м.н.с. ИГиИПМНС СО РАН

Иванова, Саргылана Владимировна,

Саха тыла: сиинтэксис истиилистикэтэ: лиэксийэ матырыйаала. Туһаан. /
С.В. Иванова. – Дьокуускай : Компания «АРТ Алгыс», 2019 – 110 с.

Агенство СІР НБР Саха

В учебном пособии представлены материалы лекций по дисциплине «Якутский язык» (выпускникам национальных школ) для студентов СВФУ. В книге раскрываются стилистические особенности синтаксиса, главного члена предложения – подлежащего.

Бу үөрэх кинигэтэ «Саха тыла, тыл-өс култуурата» диэн дьыссипилиинэбэ лиэксийэ матырыйаала буолар. Саха тылын сиинтэксисин истиилистикэтэ, этии тутаах чилиэнин – туһаан истиилистикэтэ, тыл-өс култуурата сырдатыллар.

Хотугулуу-Илинни бэдэрээлинэй үнүбэрситиэт саха оскуолатын бүтэрбит устудьуоннарыгар, саха тылын истиилистикэтин, тыл-өс култууратын интэриэһиргиир дьонно ананар.

УДК 811.512.157'367.332.6(07)

ББК 81.2Як-з-92

© Иванова С.В., 2019

© Оформление ООО «АРТ Алгыс», 2019

1 ТҮҢҮМЭХ. ЭТИИ ТУТААХ ЧИЛИЭНИН

ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

1. Этии тутаах чилиэнэ

Саха тылын үөрэбэр этии тутаах чилиэнин үгэс буолбут логико-грамматической кэриннэ олобуран үөрэтиллэр. Этии чилиэнин манньк үөрэтиигэ туһаан, кэпсиирэ суолтата, бэриллиитэ, тутула, этиигэ турар миэстэтэ уонна этии тутаах чилиэнин ситимнэһиитэ көрүллэр. Этии тутаах чилиэннэрин сүрүн бэлиэтэ, суолтата, уратыта саха тылын академической кырамаатыкатыгар уонна кэлинни кэмнэ тахсыбыт үрдүк үөрэххэ үөрэнэр босуобуйаларга¹ манньк быһаарыллар:

1) этии тутаах чилиэнэ этии сүрүн өйдөбүлүн, ис хоһоонун бэлиэтиир, этии тутулун быһаарар оруоллаах. Этии чилиэннэрин аналлара, бэриллиилэрэ икки састааптаах этиигэ ордук толорутук көстөр;

¹ Грамматика современного якутского литературного языка. Синтаксис. - Новосибирск: Наука, 1995; Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Синтаксис. Грамматической быйынньык. - Дьокуускай: Бичик, 1995; Черосов М.А., Винокуров И.П. Саха тылын синтаксиса. Судургу этии. - Якутск, 1991.

2) туһаан этиигэ ким, туох туһунан этиллэрин бэлиэтиир, үксүн хайааһыны онорооччу (субъект) буолар;

3) саха тылыгар, атын түүр тылларыгар курдук, туһаан бэлиэтэ – төрүт түһүк халыыба, сороҕор холбуу түһүк эбэтэр *кытта* диэн дьөһүөллээх туохтуу түһүк халыыбын ылынар;

4) туһаан аат тылынан эбэтэр аат суолталаммыт атын санга чааһынан икки араас көрүнгүнэн (судургу уонна холбуу) бэриллэр. Холбуу туһаан бэриллээтэ киэн, баай буолар;

5) кэпсиирэ туһаан туһунан туох этиллэрин бэлиэтиир, туһааны кытта сөпсөһүү ситимнээх. Иһитиннэрэр, биллэрэр, бигэргэтэр, ыйытар, соруйар, иэйиини биллэрэр олус баай, киэн суолталаах. Этиигэ киһи сэргэбилиир, интэриэһиргиир өттүн (риэмэни) кэпсиирэ биэрэр буолан, этиигэ уһулуччу оруоллаах;

б) кэпсиирэ тутула эмиэ судургу уонна холбуу буолар. Ханнык санга чааһынан бэриллэринэн туохтуур уонна аат кэпсиирэ диэннэ арахсар. Ханнык баҕарар санга чааһынан бэриллэр буолан, туһааны бары өттүттэн толору сырдатар;

7) туһаан уонна кэпсиирэ сөпсөһүү ситиминэн сирэй, ахсаан сыһыарыытын ылынан, холбонолор;

8) кэпсиирэ туһаан ис хоһоонун арыяр буолан, мэлдьи туһаан кэнниттэн этии бүтүүтүгэр турар. Санааны чорботорго инверсия ньымата туттулуннабына, туһааны уруттуон сөп. Ол эрэри билигин кэпсиирэ туһаан иннигэр көһүүтэ нуучча тылын сабыдыалынан тахсар, үксүгэр истиил алҕаһа буолар.

Көстөрүн курдук, саха тылыгар этии тутаах чилиэнин суолтата, арааһа, бэриллээтэ, ситимэ толору сырдатыллар. Этии тутаах чилиэнэ этии сүрүн өйдөбүлүн, ис хоһоонун бэлиэтиир, этии тугулун онорор. Туһаан хайааччыны (субъекты), оттон кэпсиирэ хайааһыны, туругу (предикаты) бэлиэтиир.

2. Этии тутаах чилиэнин истиилистикэтэ

Тыл бары эгэлгэтин, дэгэтин, толбонун сиинтэксис диригинник биэрэринэн, тыл үөрэҕин бу салаатын истиил өттүнэн кыаҕа мунугуур улахан. Бу туһунан М.Н. Кожина манньык суруйар: “ (...) именно синтаксис таит в себе огромные стилистические

возможности, которые заключаются преимущественно в его способности передавать тончайшие оттенки мысли” [23].

Сиинтэксис уонна истиилистикэ киһи өйүн-санаатын бары эйгэбэ көрдөрөр тыл тиһигин тутуах салаалара. В.В. Виноградов тыл үөрэбин бу икки салаатын хардарыта ситэрсиилэрин, дьайсыыларын бэлиэтээн турар: “Синтаксис имеет для стилистики исключительное, первостепенное значение”.

Тыл кыабын, баайын араас түгэннэ сатабыллаахтык сүүмэрдээн туттууну истиилистикэ үөрэтэр. Этии тиибин, көрүнүн, үгүс халыбын, санааны тиэрдэр араас ньыма гынан истиилгэ талан туһаныахха сөп.

Сиинтэксис истиилистикэтэ тыл сиинтэксисти кэстүүлэрэ истиилгэ туттуллуутун, сыһыаны көрдөрөр – дэгэт, этигэн, ойуулуур-дьүһүннүүр суолталаах халыыптары чинчийэр. Сиинтэксис истиилистикэтин сүрүн аналын И.Б. Голуб бу курдук быһаарар: “Важнейший аспект синтаксической стилистики представляет стилистическая оценка синтаксических средств языка, выявляющая их функционально-стилевую закрепленность и экспрессивные возможности. При этом

в центре внимания находится синтаксическая синонимия” [7].

Истилиистикэ үөрэбэр этии тиибэ, көрүнгэ, тутаах чилиэн халыыба истиилгэ төһө элбэхтик туттуллара быһаарар суолтаны ылар, мантан истиил бэлиэтэ үөскүүр. Ол иһин туттулук истиили чинчийэргэ хомулук (статистика) ырытыы сүрүн ньыма быһыытынан киэнник туттуллар. “Стиль – есть не только определенный состав языковых средств, но и особое сочетание, организация и частотность этих средств, т.е. система статистического характера”, – диэн Т.М. Веселовская бэлиэтиир.

Нуучча тылын истилиистикэтин чинчийээччилэр судургу этии кэлинни кэмнэ ПИ, ДьИ уонна НИ-гэр тэнийбитин бэлиэтииллэр. Отгон урут, чуолкайдыыр буоллахха, XVIII-XVII үйэбэ наука тылын синтаксиһыгар холбуу этии үгүстүк туттулларын М.Н. Кожина, М. П. Котюрова XVII-с үйэбэ суруллубут НИ-ин тиэкиһин ырышпыттарыттан көрүөххэ сөп. Манна холбуу этии 68%, судургу этии 32% ылар.

Саҥа этигэн кырааската (толбоно) сиинтэксискэ чабылхайдык көстөр. Истилиистикэ биридимитэ маннык этигэн кырааскалаах этии чилиэнин үөрэтэр.

“Стилистический интерес представляют нестандартные формы выражения главных членов предложения, поскольку именно они получают в речи особую экспрессивную окраску и имеют функционально-стилевое назначение, в то время как большинство двухкомпонентных предложений, строящихся по структурным схемам, с наиболее характерными для русского языка способами выражения подлежащего и сказуемого, не нуждаются в специальном стилистическом комментарии ...”, – д-р И.Б. Голуб суруйар[7].

Сиинтэксис истиилистикэтин мунура суох өссө биир кыаҕа сиинтэксис синиэнньим халыыптара буолар. Бу туһунан А.Н. Гвоздев манньк бэлиэтиир: “В основном же синтаксис приобретает для стилистики первостепенное значение потому, что русский язык располагает огромным запасом синтаксических синонимов, т.е. параллельных оборотов речи, которые различаются только тонкими оттенками в значениях и поэтому во многих случаях могут заменять один другой” [6]. Ол курдук уустук кэпсиирэ кинигэ тылын (чуолаан наука, дьыала, сороҕор публицистика) бэлиэтэ, оттон судургу кэпсиирэ уус-уран айымньы уонна кэпсэтии

тылыгар үгүстүк көстөр халыып быһыытынан сыаналанар: *кыттыыны ыл – кытын, көмө онор – көмөлөс, көрүүнү ыыт – көр.*

Биир уустаах туһаан, кэпсиирэ, ситим тыллаах эбэтэр ситим тыла суох туттулуута истиилгэ эмиэ уратылаах буолар. Бу курдук чилиэн улахан этигэн кыахтааҕа бэлиэтэнэр. Ол курдук биир уустаах чилиэн УУИ-гэ уонна ПИ-гэр ойуулуур-дьүһүннүүр эбэтэр өрө көтөбүллүүнү тириэрдэр ньыма буолар. Оттон НИ, ДЬИ-гэр араас көстүүнү, биридимизэти, хайааһыны ойуулуурга киэнник туттуллар.

Сонуну-саһаны биллэрэр этии чилиэнэ үгэс курдук, инники турар көнө бэрээдэктээх этии истиил ахсын киэнник тарҕаммыт, истиил уратытын үөскэппэт. Оттон төттөрү бэрээдэк тыл этигэн, ойуулуур-дьүһүннүүр, дэгэт (модальной) сыһыаны көрдөрөр, онтон да атын кыабын күүһүрдэр ньыма буолар, ол иһин УУИ-гэ, ордук хоһоон тылыгар, ПИ-гэр киэнник туттуллар. Тыл маннык бэрээдэгэ ДЬИ, НИ-гэр көстүбэтэ биллэн турар, бу икки истиил ураты айылгытыттан тахсар.

Онон этии туттаах чилиэнин истиилгэ туттуллар кыаҕа, суолтата мунгура суох киэн. Истиилиистикэ

проблематын быһыытынан этии туттаах чилиэнин сиинтэксинин үөрэтии саха тылын туттулук истииллэрэ олохсуйарыгар улахан суолталаах.

3. Саха тылын туттулук истиилэ

Туттулук истиил – истиил тиһигин сүрүн өлүүскэтэ, уопсастыба араас эйгэтин хааччыар, лексическэй, грамматическай бэлиэлээх литературнай тыл олохсуйбут историческай көрүнгэ. Литературнай тыл истиилин араарыллыыта норуот социальнай-экономическай, култуурунай сайдытыттан уонна тыл бэйэтин сайдытын таһымыттан улахан тутулуктаах.

Нуучча уонна түүр тылларын үөрэбэр туттулук истиил бүтүгүн ылыныллыбыт өйдөбүлэ оноруллан, истиили араарыы кэриннэрэ торумнанан бары өттүттэн олохтоохтук чопчуланна. Истиили араарыы, бастатан туран, истиил туттуллар эйгэтиттэн көрөн (общественнай-социальнай бэлиэтинэн), иккиһинэн, сангарар сана – сурук истиилэ (дихотомическай) диэн бөлөхтөөһүнгэ олобулар. Ол курдук ханнык баҕарар сайдыылаах национальнай тылга государство олобун бары эйгэтин хааччыар биэс туттулук истиили

араарыахха сои: кэпсэтии истиилэ, уус-уран истиил, публицистика истиилэ, дьыала истиилэ, наука истиилэ.

Саха тылын истиилистикэтин, ол иһигэр туттулук истиили ырытан суруйуу сана саҕаланан эрэр. Ол курдук истиилистикэ оскуолаҕа, үрдүк үөрэххэ үөрэтиллэр, үгүс тыл үөрэхтээхтэрэ истиил боппуруоһун научнай үлэлэригэр таарыйан ааһаллар, биирдиилээн истиили чинчийэллэр.

Тыл үөрэхтээхтэрэ Е.И. Убрятова, Н.К. Антонов, П.С. Афанасьев, П.А. Слепцов, Н.Д. Дьячковскай, Г.Г. Филиппов, И.Е. Алексеев, В. Лиханов, Н.Н. Васильева научнай үлэлэригэр лексика, фонетика, морфология истиил өттүнэн уратытын таарыйан ааһаллар, туттулук истиил уопсай өйдөбүлүн, уратытын, бэлиэтин сырдатааллар, истиилистикэ тирээн турар проблематын торумнуулар. Г.Г. Филиппов, М.А. Черосов, И.П. Винокуров, Т.И. Петрова о.д.а. оскуолаҕа, үрдүк үөрэххэ үөрэнэр кинигэҕэ, араас көмө босуобуйаҕа, программаҕа саха тылын туттулук истиилин уопсай өйдөбүлүн, уратытын, бэлиэтин о.д.а. ырыталлар, истиили хайдах үөрэтэри быһаараллар. Тыл култууратын үрдэтэргэ, нуорманы тутуһан тыл суолтатын сөпкө өйдөөн, истиили тутуһан санарарга, суруйарга аналлаах үгүс ыстатыйа,

кинигэ суруллар, араас үлэ ыытыллар. Бу барыта саха тылын култууратыгар, истиилигэр болжомто баарын кэрэһилиир.

Билинни саха тылыгар КИ, УУИ уонна ПИ олохсуйда, оттон ДЪИ уонна НИ-гэр саха тылынан суруйуу урут суох буолан, нуучча тылын тутулун, истиилин үтүктүү, туруору тылбаас баһыйар, ону таһынан, тийимтиэ НИ-нэн суруйуу көстөр. Онон ДЪИ, НИ-ин ураты бэлиэтэ ситэ чопчулана илик. Биллэрин курдук, сайдыбыт араас истииллээх эрэ буоллабына, тыл олох бары таһымыгар туттуллар, киэн эйгэни хааччыйар. Онон государственнай тыл сүрүн бэлиэтэ буолар туттулук истииллэри ырытан оноруу, үөрэтии билинни саха тылын үөрэбин улахан суолталаах, кэскиллээх сорууга буолар.

Сиинтэксис истиилистикэтэ тыл сиинтэксисти кэстүүлэрэ истиилгэ туттуллуугун, сыһыаны көрдөрөр, дэгэт, этигэн, ойуулуур-дьүһүннүүр суолталаах халыыптары чинчийэр.

Истиилистикэ үөрэбэр этии тийбэ, көрүнгэ истиилгэ төһө элбэхтик туттуллара быһаарар суолтаны ылар, мантан истиил бэлиэтэ үөскүүр.

Туһаан уонна кэпсиирэ сөпсөһүүтүн сорох көрүнгэ, этиигэ турар миэстэлэрэ истиилгэ туттуллар уратылаах буолар. Ол курдук туһаан уонна кэпсиирэ сөпсөһүүтэ сирэйгэ сөпсөһүү курдук кытаанахтык тутуһуллубат түбэлтэлэрдээх эбэтэр сирэйгэ сөпсөһүү тутуһуллубата истиил уратытын үөскэтэр.

Көнө бэрээдэктээх этии истиил ахсын киэнник тарҕаммыт, истиил уратытын үөскэппэт буоллабына, төттөрү бэрээдэктээх этии тыл этигэн, ойуулуур-дьүһүннүүр кыабын күүһүрдэр ньыма буолар, ол иһин УУИ, ордук поэзия тылыгар, ПИ-гэр эмиэ үрдүк истиили үөскэтэргэ киэнник туттуллар.

Этии тутаах чилиэнин истиилгэ туттуллар кыаба мунура суох киэн.

I ТҮҤҮМЭХХЭ ЫЙЫТЫ, СОРУДАХ

1. Туттулук истиил өйдөбүлүн, арааһын быһаар. Тыл үөрэбэр хайдах быһааралларын булан бэлиэтэни, тэннээһин.
2. Саха тылыгар туттулук истиили чинчийи устуоруйата. Компьютерга презентация оноруу.

3. Сахалыы тыл-өс култуурата. Литературнай нуорма. Бэлиэтэнии, кэпсээһин.
4. Этии тутаах чилиэнэ. Бэлиэтэнии, эрчиллии.
5. Этии тутаах чилиэнин истилиистикэтэ. Бэлиэтэнии, кэпсээһин.

II ТҮҮМЭХ. ТУҤААН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

Тыл туттулук истиилин чинчийээччилэр туһаан араас сана чааһынан бэриллитин сиинтэксис истилиистикэтин биир кыабын быһыытынан көрөллөр.

Сиинтэксискэ аналлаах академической кырамаатыкаҕа сурулларынан, этиигэ аат сана чааһа барыта – аат тыл, солбуйар аат, ахсаан аат, ааттыйбыт даҕааһын ону сэргэ туохтуур биир халыыба – аат туохтуур туһаан буолар.

Инники бэлиэтээбиппит курдук, биир истиилгэ туттуллар аналлаах ийээни көрдөрөр уонна этигэн толбонноох (эмоциональной-экспрессивнэй) сиинтэксис өлүүскэтэ истиил туттуга буолар.

Туһаан араас сана чааһынан бэриллитэ ырытыллар тикис ис хоһоонун кытта ыкса сибээстээх.

Ол курдук наука истиилин тыл үөрөбүр аналлаах тизкиһигэр туһаан араас тыл, дорбоон халыбынан бэриллэр, холобур: *Онон тыл диэн **тыл**, ордук дөбөнүк көстөрүнэн аахтааха, уон суолталаах (СТДУ 40). **h** – саха тылыгар билигин баар бары бүтэй дорбооннортон саамай эдэрдэрэ буолар (СТДУ 28). Пааралаһар ньиргиэрэ суох – ньиргирдээх дорбооннор солбуһууларыттан **ч - дь** туора туран хаалаллар (СТДУ 29).*

Оттон чопчу наукаҕа аналлаах тизкискэ биллэн турар, тыл, дорбоон халыбы туһаан быһыытынан туттуллубат.

Аат тыл араас биридимизти, көстүүнү, хайааһыны бэлиэтиир сүрүн сана чааһа буолан, ДьИ уонна НИ-гэр кизэнник туттуллар. И.Б. Голуб быһаарарынан, “...именной характер книжных стилей создается благодаря распространенной в них замене глагольного сказуемого глагольно-именным сочетанием, повторением одних и тех же наименований, что обусловлено стремлением к точности, отказом от употребления местоимений” [7. 214 С]. Онон аат тыл ДьИ уонна НИ-ин ураты айылгытыгар эппиэттиринэн, баар чахчыны, билиини толору, чопчу тизэрдэр буолан үгүстүк туһаан буолар.

Буукубанан кылгатыы (аббревиатура) ПИ-гэр туһаан быһыытынан туттуллар. Манньык тыл араас тэрилтэ, партия, холбоһук о.д.а. аатын быһыытынан туттуллар, холбуу эбэтэр судургу буолуон сөп: *РФ, АХШ, АЛРОСА, САПИ, ГЧИ, СГУ*. Холобур: *Бүгүнгү күнгэ АЛРОСА эрэ 200 тыһ. тонна нефть бородууктатын аҕаларга дуогабар түһэрсибит (СС). РФКП фракцията аллараа палата председателин дуоһунаһыгар Геннадий Селезнев, “Сомоболоһуу” Любовь Слисканы, СПС - Павел Крашенинниковы, “Яблоко” Сергей Степашины, “Жириновской блога” – Владимир Жириновскайы туруорда (СС).*

УУИ-гэ суруйааччы аат санга чааһынан бэриллэр туһаан көрүнгүн араастык туттар. Бу ааптар суруйар уратытын, тус истиилин үөскэтэр.

1. Чопчу уонна тэгили суолталаах аат тыл туһаан

Уйулба үөрэбэр толкуйдааһын икки тиибин араараллар: кэстөн турар (наглядное) уонна түөһүүлээх (теоретическое). Бастакыта – баар чохчыны киһи билгэтинэн быһаччы билэр чопчу суолталаах өйдөбүлүнэн ылыныы, иккинэ – субъект биир суолтатын

атын өрүттэриттэн тэйитэн үөрэтии, өйдөөһүн. Тэйитэн өйдөөһүн ордук наука истиилигэр сөп түбэхэрин туһунан М.Н. Кожина манньк суруйар: “Отвлеченное мышление свойственно прежде всего ученым, оно проявляется в абстрактизации различных языковых средств в научном изложении, в частности конкретные слова в научных текстах обычно употребляются в отвлеченном значении” [23. 162 С.].

Тэгили суолталаах туһаан (ТСАТ) НИ-гэр теоретическай суолталаах, объективнай билиини тириэрдэргэ туһаныллар: *Тыл синонимическай баайа өйдөбүлү ордук чопчутук этэр наадатыгар үөскээн туттуллар* (СБТ II 66). *Фонетическай солбуһуу бутэй дорбооннор араас позицияҕа туттуллар уонна бэйэ-бэйэлэрин кытта сэргэстэхэр нурмаларыгар олобулар* (СБТ II 26). *Итии ахсаана диэн өйдөбүл ис энергия итиини биэриинэн эрэ уларыытыгар сыһыаннаах* (Ф 8 19).

Бу истиилгэ манньк суолталаах туһаан баһыйара тиэрмин тыл элбэхтик туттулларыттан эмиэ тахсар: *Оттон тыллары салгыы бытарытан булар өлүүскэлэрбит – тыл сүһүөхтэрэ, сыһыарыылара эбэтэр биирдишлээн фонемалар (дорбооннор)*

кэпсэтиигэ өйдөбүллээх өлүүскэ курдук туттуллар кыахтара суох, туюх да диэн өйдөммөттөр (СБТ Л 21).

ДьИ-гэр ТСАТ эмиэ үгүс: Тус көмө хаһаайыстыбаларга онгоһуллубут тыа хаһаайыстыбатын бородууксуйатын, булт сырьетун атыылаһан ылыыны олохтуур тэрилтэлэри нолуоктаан ылыыга нолуок сокуоннарынан чэпчэтиилэр олохтонуохтарын сөп (СУДь).

НИ уонна ДьИ-гэр тэгили суолталаах аат тыл информацияны тириэрдэр эрэ аналлаах буолан, хос (этигэн) суолтаны сүкпэт.

ПИ-н лиэкстикэтин сүрүн баайа буолар үксүгэр сыаналыыр ис хоһоонноох тэгили аат тыл көстөр: *тыын боппуруос, ырыынак тыына, амарах санаа, көмө, охсуһуу, баһаабырдыы, кэдэрги кэмэлдьи, быыбар, быыбар хампаанньата, политика, проблема, балаһыанньа о.д.а., маннык тыл туһаан буолар холобура: Бу күннэргэ Москваҕа амырыын **быһыы-майгы** буола турар (КК). СР Правительствотын бүтэһик мунньаҕар биш **тыын боппуруос** – бюджет үлэһиттэрин хамнастарын туһунан көрүллэр (СС). **Гражданский уопсастыба** эмиэ уустук сыһыаннаһылардаах түмсүү буолар (КК).*

Тэгили суолталаах аат тыл хаһыат тылыгар ылар суолтатын туһунан Г.Я. Солганик манньк бэлиэтиир: “...отличаясь особой широтой семантики, они характеризуют разнообразные обстоятельства, события, явления, сопровождая их резкой оценкой” [7].

КИ уонна УУИ-гэ ТС АТ аһыйахтык көстөр. Тэгили суолталаах тыл туттуллара сэдэх да буоллар, уусуран айымньыга тыл ойуулуур-дьүһүйэр кыабын күүһүрдэр анал ын туһунан, И. Б. Голуб: “Под пером художников слова отвлеченные существительные могут стать сильным источником речевой экспрессии, хотя их эстетическая функция порой недооценивается, что искажает представление о стилистических ресурсах морфологических средств”, - диэн суруйар [7. 216 С.].

Саха суруйааччылара ураты суолтаны, холобур, философскай, уопастыба-бэлиитикэ о.д.а. тиэмэбэ сыһыаннаах тэгили лексикэни биһирээн тутталлар. Маннайгы суруйааччылар А.И. Софронов, П.А. Ойуунускай олорубут кэмнэринээҕи быһыыны-майгыны көрдөрөр өйдөбүлү айымньыларыгар киллэрэн, поэзия тылын байыппыттара. Кинилэр үгүс хоһоонноругар *көнгүл, охсуһуу, эрэй-буруй, мун-сор, алдъархай, кутурбан, арахсыы, баттал* диэн курдук тэгили

өйдөбүллээх тылы үгүстүк көрүөххэ сөп. ТСАТ холобура: *Соло-сокуон сууйулууоҕа, Сор-мун умнулууоҕа, Кэрэ кэскил кэлиэбэ Кэрэ соргу элбиэбэ (...)* *Хара кырыыс халбарыйыаҕа, Хааннаах хабала алдьаныаҕа...* (ПАО ТА 223)

Маны таһынан, тэгили суолталаах аат тылы лирическэй герой дууһатын араас туругун, эгэлгэ ийиитин көрдөрөргө туһаналлар. А.И. Софронов айымньытыттан холобур: *Эймэлгэн эрэйдэр Күн ахсын күүһүрэн Эриэн кыыллыы эриллэн, Эппэр-хааммар ингэн Эймэнитэн даа эрэллэр...* (АИС ЫБХ 149)

Бэйээт Иван Арбита киэн эстетическэй көрүүлээх, баай ис хоһоонноох поэзиятыгар уус-уран быһаарыны туттан, сороҕор утарыта суолталаах өйдөбүлү холбоон, соһуччу уобараһы киллэрэн саха литэрэтиирэтин байыппыта. Арбита хатыламмат чаҕылхай уобараһы айарыгар тэгили суолталаах тылы үгүстүк туһанар: *мунура суох ыраас мунутуур санаа, кэтэхэр кэрэ мунчаарыы, күлбүт сырдык, сырдык сырыы, күлүмүрдүүр харака, дьолломмут сор, хаһытыыр күлүк* о.д.а. ТСАТ холобура: *Арыгы түүлүгэр обустаран Албын аймалҕанга саймаарабын, Атабым анныгар обуттулар Айбыт өрөгөйдөөх санааларым* (ИАМ 9). Эбэтэр:

Умайар таптал омуна Оџо саастан арахсыбат... (ИА КК 42)

Иван Арбита сэрии суоһун, аҕалбыт алдьархайын эмиэ тэгили суолталаах тылынан ыарахан, харана уобарас онгорон, күүскэ көрдөрөр: *Мировой хомолто кыланыыта... Хоруоба суох өлөр дьэргэлгэннэр... Түгнэри хойуостар сир иитэ Хара сибэккинэн тэлгэннэ... Сир-халлаан равновесиета сүттэ...* (ИА М 11)

Тэгили суолталаах аат тыл уус-уран ньыма быһыытынан прозаҕа эмиэ туттуллар. Суруйааччы маннык суолталаах тылы ордук айымньы геройун санаатын, дууһатын туругун көрдөрөөрү уус-уран эпитеттээн биэрэр: күүстээх баҕарыы, дьиннээхтик баҕарыы, уоттаахтык баҕарыы, дьиннээх мунатыйыы, курус кутурҕан, сырдык дьол, сирэйэ суох атаҕастабыл о.д.а. Маннык тыл туһаан буолара сэдэх: *Уонна тугу кыайбат, тугу айбат буолуой дьиннээхтик баҕарыы! Кырдьык кимиэхэ да балыттарбат, сырдык туохха да хаххалаппат* (АА СК 19).

Сороҕор суруйааччы айымньытыгар сана үөскэспит тэгили өйдөбүлэ олоххо салгыы туттуллар буолар. Холобур, В. Яковлев “Өрүстэр кирбиилэригэр”

романыгар былаан экирээтиитигэр сылдыар, тас дуйунан-солотуунан үлүһүйэр, ангардастыы айбардаабыт салайааччы аатынан литературнай кириитикэбэ маннык сыһыаны көрдөрөр бардасовщина диэн тизэрмин үөскээбитэ: *Бардасовщина – бу туһугар ааһан-арабан биэрбэт ыарыы* (209. 135 С.). Рафаэль Бағатайыскай “Уолаттар уонна кийииттэр” хоһоонунан романыгар кыра киһи уобараһын ойуулаабытын тобуус уон бырыһыаннаахтар диэн ааттаабыта эмиэ литературнай кириитикэбэ туттуллар.

ТСАТ УУИ-гэ туттуллар өссө биир уратыта тизэискэ чопчу суолтаны биэрэрэ буолар: “Сонуччу үөрүү” (ЭЭ); “Өһүөн” (СД); Геройдары олох, үлэ, охсуһуу үөскэтэр (СД); *Эмискэ туох эрэ көстүбэт модун күүс миигин өрө аста* (СД); *Оботун аһыыта, булдун хомолто* кини көхсүн харабын дьөлө баттыыллар, күөмэйин куурдаллар, үөһүн тарбаталлар (АА); *Обо ыраас өйүгэр-сурэбэр диригник ингэн сылдыбыт маннайгы эрэмньи, дьол күлүгэ бэйэ куһаҕаныттан, ити курдук халты харбатан, тойтоһун кутуруга куйбангалыы куоппут ааттанна* (АА). Өйдөбүлү ити курдук ханалытан этэртэн (метафора) тыл лексическэй суолтата кэниир, уларыар, мантан уус-уран тыл

суруллар кестүүнү чопчу, чуолкай онорор биир бэлиэтэ кестөр.

Чопчу суолталаах аат туһаан (ЧСАТ) уус-уран айымныга соробор эмиэ тыл этигэн кыабын күүһүрдэр, ойуулуур кыабын үрдэтэр. УУИ-гэ маннык суолталаах тыл киэнник туттулларын эрдэ бэлиэтээн турабыт. Тыл маастардара күннээҕи олох бытархайын, араас предмета ойуулуурга эбэтэр айылҕаны хоһуйарга чопчу суолталаах олох ханнык эрэ эйгэтигэр сыһыаннаах тылы туһанан, харахха кестөр хартыына онороллор: *Ханас оронго мас кытыйалар, мас чааскылар, туос иһиттэр, тимир тэриэлкэлэр, ол-бу хобордоох, сылабаар энин дьүүлэ-дьаабыта суох кыстанан сыталлар* (К КТ 35).

А.Е. Кулаковскай – Өксөкүлээх Өлөксөй “Кэччэгэй баай” хоһоонугар баай киһи аһын-үөлүн, тангаһын-сабын, дьиэтин-уотун көрдөрөөрү саха олобор-дьаһаҕар сыһыаннаах чопчу суолталаах аат тылы туттар. Холобур: *Лабыыр буолбут лаба ырбаахы, Холхо буолбут хомуһуол оҕото, Мыыланы билбэтэх былаат сыыһа, Сууйууну көрбөтөх соттор оҕото, Дүгдэйбит түнэ сон, Чохойбут чомпо бэргэһэ, Көкөйбүт күөс бэргэһэ...* (АЕК БХ 70)

Суруйааччы чопчу суолталаах тылы туттан, дьингнээх олобу көрдөрөр. Нуучча литэрэтиирэтин чинчийээччилэр бэлиэтиллэринэн, суруйааччылар улуу бэйэт А.С. Пушкинтан саҕалаан, олох араас өрүтүн биэрэргэ, чаҕылхай ойуулааһыны ситиһэргэ манньк тылы тутталлар. Литэрэтиирэ устуоруйатын быстыспат сорҕото буолар олобу олох бэйэтин хартыынатынан ойуулаан көрдөрөр реализм, кэлин социалистической реализм литэрэтиирэтин суруйааччылара чопчу суолталаах аат тылы айымньыларыгар элбэхтик туһаналлара бэлиэтэнэр. Манньк тыл көстүүнү, биридимиэти сиһилии ойуулуур, хатыламмат ураты өрүттэрин көрдөрөр уус-уран ньыма.

Саха бастакы суруйааччылара чопчу суолталаах аат тылы уус-уран бытархайы ойуулуурга биһирээн тутталлар. Манньк ойуулааһын маастара Н.Д. Неустроев "Балыксыт" кэпсээнигэр тулалыыр эйгэ, мал-сал хас биирдиитэ ымпыктаан-чымпыктаан ойууланар. Айымньы геройун тутгар малын-салын, сэбин-сэбиргэлин бэлиэтиир чопчу суолталаах аат тыл уобараһы сиһилии арыйар аналлаах уус-уран албас буолар. ЧСАТ холобура: *Ол тумулга тиийэн көрдөххө, уу быстар кытыытыгар буруоттан, ардахтан харааран*

хаалбыт, икнэри түһэн турар хатырык **отуу** баар эбит. Отуу иннигэр **юм** буруолуу сытар. Былыр Дыгын сафанаабыга онгоһуллубут, айаба сарымтыйан хаалбыт, тимир **солууччах** ингэри түһэн олорор, юм аттыгар хас да туос **тордуйа** сытар, отуу тулатыгар **анна сир** балык хатырыга буолбут, тиит мас төрдүгэр хас да балыктыыр **туу** өйөнөн турар (НН ТСТДь 128).

Манна ааптар айымныы геройун эргэ малын-салын хас биирдиитин тэнийбит быһаарыылаан сиһилии ойуулаан, айылҕаны кытта силбэһэн, кыылга майгынныыр буолбут оҕонньор уобараһын аабааччыга тириэрдэр.

Маны таһынан чопчу суолталаах аат тылы туттуу айылҕаны харахха көстөн кэлэр тыыннаах хартыына гына ойуулуурга көмөлөһөр. Маннык тыл этиигэ туһаан буолар холобура: *Көрүң эрэ! Күөл хаба ортотугар хара тумустаах, кыһыл атахтаах, үрүң көмүс түүлээх, хаабырбаан сангарар **хопто кылым** устан кылбайа сылдьар. **Тыыраахы көтөрүм**, иннэ сунтуйан, кэннэ сарайан, бүтүннүүтэ кынат, түү иччитэ буолан баран, мас ойуун курдук, күөл үрдүгэр кукунайа-кукунайа ууга сунтурута түһэн ылар* (НДН ТСТДь 128).

Туохтууртан үөскээбит аат тыл истиилгэ туттуллар уратылаах буолар. Ол курдук манньк тиэрмин суолталаах аат тыл ДЪИ уонна НИ-ин биир бэлиэ уратытынан ааһыллар. Бу икки истиилгэ -ааһын, -ыы сыһыарыылаах тиэрмин тылынан бэриллэр туһаан киэнник көстөр.

Билигин нуучча тылыгар *-ение, -ание, -ость, -ство* суффикстаах тэгили суолталаах аат тыл тэнийиитин “үйэ ыарытын” быһыытынан көрөллөр. Саха тылыгар эмиэ -ааһын, -ыы сыһыарыылаах туохтууртан үөскээбит аат тыл бастаан тиэрмин суолтатыгар киирбит буоллабына, билигин хас да төрүт-уус халыыпка синоним суолталаммыта, ону ааһан солбуйар турукка киирбитэ бэлиэтэнэр. Туохтууртан үөскээбит аат тыл туһаан (ТүөАТ) араас эйгэбэ барытыгар туттуллар буолла.

Туохтууртан *-ааһын, -ыы* сыһыарыынан үөскээбит аат тылынан бэриллэр судургу туһаан араас эйгэбэ барытыгар тарбаммыт. Манньк туһаан ДЪИ уонна НИ-гэр саамай үрдүк бырыһыаны ылар, үһүс эмиэ балачча киэнник туттуллар истиилэ ПИ буолар. Араас сыһыарыынан үөскээбит аат тылтан -ыы сыһыарыылаах аат тылынан бэриллэр туһаан истиил ахсын баһыйар.

ТүөАТ тутулунаан судургу буоларын таһынан, холбуу туһаан эмиэ буолар. Манньык тутаах чилиэн ПИ, ДьИ-гэр тарҕаммыт халыыба: түһүк сыһыарыылаах эбэтэр сыһыарыыта суох аат тыл/-ааһын, -ыы эбэтэр - ааччы сыһыарыылаах аат тыл (сороҕор тардыы сыһыарыыта эбиллэр) түһүк сыһыарыылаах аат тыл/дьөһүөл/-ааһын сыһыарыылаах аат тыл. Холобур: *Хамыһыйа ороскуотун үбүлээһин судаарыстыбаннай уонна муниципальнай баайы салайар туһааннаах уорганнар дьаһалларыгар сылдьар үп суотугар олохтонор* (СУДь 15.08.98). *Лицензия биэрэр уорганнар быһаарыылара олохтоммут бэрээдэгинэн суут уорганнарыгар ааһыныллыахтарын сөп* (СУДь). *Нэһилиэннэҕэ итинтэн да атын өгөлөр, ол иһигэр фото уонна киинэ өгөтө киирэр* (СС 5.12.98).

ТүөАТ инники этиллэр халыыбын сэргэ өссө элбэх халыыптаах, ол эрээри талылыыбыт тиэкискэ туһаан быһыытынан туттуллара көстүбэтэ. Бу курдук туһаан өссө манньык халыыба баар: быһаарар тыл/туохтууртан үөскээбит аат тыл; туохтууртан үөскээбит аат тыл/тардыы сыһыарыылаах аат тыл о.д.а. Холобур: *Олоххо үксүн булкаас (субуруччу уонна кэккэлии) холбооһун туттуллар* (Ф 8 102). *Түргэн,*

түргэтээhin модуллара эмиз уларыйяхтарын сөп (Ф 9 41). Судаарыстыба хамсаабат баайын-дуолун кэлимник *инвентаризациялааһын* үлэтэ сабаланна (СУДЬ).

20-30-с сылларга *-ние, -ение, -ация, -изация, -фикация, -ство, -ость, -ование* о.д.а. сыһыарылаах, ураты морфологической тутуллаах, тиэрмин, өйдөбүл суолталаах нуучча тылыгар олус тарбаммыт аат тылы тылбаастыырга *-ааһын, -ыы* сыһыарынан туохтууртан үөскээбит аат тыл киирбит [47. 156 С.].

Академической кырамаатыкаба сурулларынан, *-ыы* сыһыары бүтэй дорбоонунан бүтэр туохтуур төрүт олобор, көрүн, туһаайы халыбыгар турар туохтуурга, туохтуур аттары халыбыгар, тыаһы үтүктэр, дьүһүннүүр туохтуурга сыстар: *абал – абалыы, быһаарыс – быһаарсыы, ардырбас – ардырбаһыы* о.д.а. Отгон *-ааһын* сыһыары үксүгэр уһун аһаҕас дорбоонунан эбэтэр дифтонунан бүтэр туохтуур олобор сыстар: *былааннаа – былааннааһын, хамсаа – хамсааһын, бэлиэтээ – бэлиэтээhin* (60. 117-118 С.).

Билигин *-ааһын, -ыы* сыһыары маннык олоххо эбиллэн туттуллара көстөр:

1) Нууччалы суруллар киири аат тылтан үөскээбит туохтуурга: *агитация агитациялааһын,*

ваучер - ваучердаа - ваучердааһын, регистрация - регистрацйялааһын (бэлиэтэний онн.) о.д.а.

2) Сахалы суруллар нуучча тылыттан киирбит аат тылтан үөскээбит туохтуурга: *борогуул - борогууллаа - борогууллааһыт, быыбар - быыбардаа - быыбардааһын, куолас - куоластааһын* о.д.а.

3) Тэгили (абстрактнай) өйдөбүлү бэлиэтиир туохтуурга: *бэлиэтээ - бэлиэтээһин, көмүскээ - көмүскээһин, үлэлээ - үлэлээһин* о.д.а.

4) Чопчу (конкретнай) хайааһыны бэлиэтиир туохтуурга: *тут - тутуу, умат - уматыы, хамсаа - хамсааһын* о.д.а. -ыы уонна -ааһын сыһыарыы иккиэн, сүннүһүнэн, биир өйдөбүллээх аат тылы үөскэтэллэр.

Бу икки сыһыарыыны туттуу сүрүн нуормата тыл олоһор эбэртэн тугуруктаах, маны бутуйар литературнай нуорманы кэһии буолар. Т.И. Петрова суруйарынан, мантан сылтаан тыл суолтата уларыһар: *сайдааһын (сайдыы оннугар ынабы үүрүү), сааскы ытааһын (булт оннугар ытаан барыы)* о.д.а. [38. 25- 26 С.].

-ааһын, -ыы сыһыарыынан ТүөАТТ ханнык истиилгэ туттууларынан көрөн, суолтатынан маннык бөлөхтүөххэ сөп:

1. НИ-гэр үерэх кинигэтин тылыгар туттуллар тэгили өйдөбүллээх тиэрмин суолталаах тыл: *Эйэһнээһин* (колебание) сытыары хайысханан тарбанар (Ф 9 164). Литий ионун гидраттаныыта натрий уонна калий ионунааҕар күүскэ барар (Х 9 113) о.д.а.

2. ДьИ-гэр сокуон, уураах, ыйаах о.д.а. докумуон тылыгар хайааһын аатын, түмүгүн бэлиэтиир, тиэрмин тыл: Саха өрөспүүбүлүкэтин Конституциятын 58 уонна 58.1 ыстатыйаларын быһыытынан өрөспүүбүлүкэ сокуоннарын ылыныы Судаарыстыбаннай мунньах Палааталарын дьаһайыыларыгар сылдьар (СУДЬ). Хамыыһыа ороскуотун үбүлээһин судаарыстыбаннай уонна муниципальной баайы салайар туһааннаах уорганнар дьаһалларыгар сылдьар үп суотугар олохтонор (СУДЬ).

3. ПИ-гэр, ордук хаһыат тылыгар хайааһын аатын, түмүгүн көрдөрөр эбэтэр уопсастыба-бэлиитикэ тиэрминэ: Социальной программаны олоххо киллэриигэ үбүлээһин быстах мөлтөх (СС). Арбаангы дойдулары кытта сыһыаннаһыы күүскэ сайынна (СС).

4. Истиил бэлиэтэ суох, ханнык баҕарар эйгэбэ туттуллар аат тыл: кулүү, билсирһии, охсуһуу,

далааһын, солооһун, ыйааһын о.д.а. Бу тыллар хайааһын аатын эбэтэр түмүгүн көрдөрөллөр, дынг саха тылыгар киирбит өйдөбүлү бэлиэтиллэр.

5. КИ-гэр истиил бэлиэтэ суох төрүт суолталаны бэлиэтиир тыл: *күлсүү иһиллэр, ыйааһынын алдьаммыт, кэлиһ-барыы үгэнэ* эбэтэр сыһыарыыны сыһа эбэн, тыл нуорматын кэһии: *саалга киирээһин тохтоото, дьон сүбэлээһинэ көмөлөстө, уу киртийиһитэ* (киртийээһинэ) улаатан иһэр [38. 36-42] о.д.а.

Нуучча тылыгар *-ние (-ение), -тие, -ость, -ство, -ствие, -изна* о.д.а. халыыптаах аат тыл ураты бэлиэтин туһунан акад. Л.А. Булаковскай “отличается эмоцией академической сухости” диэн суруйбута. Оттон П.А. Слепцов маннык бэлиэтиир: ”Слова с аффиксом *-ааһын*, появившиеся в течение 30-х г.г., также преимущественно были книжными, большей частью тяготеющими к публицистическому и официально-деловому стилю” [47. 208 С.]. *-ааһын, -ыы* сыһыарыылаах туохтууртан үөскээбит тиэрмин буолар аат тыл тэгили өйдөбүлү бэлиэтиир, синиэным буолар тыла суох, атын халыыбынан солбуллубат буолан, маннык тылынан бэриллэр туһааны НИ-гэр туттар табыгастаах. Холобур:

Эйжнээһин (колебание) тулалыыр эйгэбэ кижнник тарбаммыт (Ф 9 5).

Үөскээбит аат тылга туохтуур сүрүн категориялара сүтэн, сангарар киһи сыһыана, хайааһын хайдах баһыылаахтык оноһуллара көстүбэт буолан, дыыала тылын айылгытыгар сөп түбэхэр, ол иһин ДЪИ-гэр сокуон, уураах, ыйаах о.д.а. тылыгар элбэхтик туттуллар. К.А. Логинова туохтууртан үөскээбит аат тыл ДЪИ-гэр туттуллуутун маннык быһаарар: "...утрата грамматических категорий, свойственных глаголу (вида, залога, времени) и создает нужную деловой речи однозначность и одновременно обобщенность смысла...". Холобур: *Российской Федерация субъектарын бөдөҥсүтүү конституцияҕа туһааннаах көннөрүүлэри киллэриилэри модьуйар (ЭС). Приватизацияланар эбийиэги бас билии бырааба атыылаһааччыга ону толору төлөөбүтүн кэнниттэн көһөр (СУДЪ).*

-ааһын, -ыы сыһыарыынан үөскээбит билим, уопастыба-бэлиитикэ тиэрминэ синиэньимнэхэр тыла суох, атын халыыбынан солбуллубат буолан, ПИ сорох аранатыгар холобур, официальной иһитиннэриигэ дыыала тылын ураты бэлиэтин быһыытынан туттуллара

сөп. Холобур: *баттааһын, приватизациялааһын, суураллыы, бөдөнсүтүү* о.д.а. Бу истиил онтон атын аранатыгар, нуучча тылыттан тылбаастаммыт матырыяалга эбэтэр уус-уран публицистикаҕа (УУИ, КИ) синиэньим тыллаах, атын халыыбынан солбуллар кыахтаах түбэлтэтигэр *-ааһын, -ыы* сыһыарыылаах тылы туттар табыгаһа суох. Холобур: *Кини итини тэнэ Басаев саамай чугас көмөлөһөөччүтэ этэ. Межидовка буруйдааһыннар туруорулуннулар* (СС). – *Межидовы буруйдаатылар* (оннугар). *Онуоха мемориал кыайыылааҕа буолуу улахан чизэ* (СС). – *Мемориал кыайыылааҕа буолар улахан чизэ (онн).* *Сэтинньи 26 күнүгэр Намга саха народнай суруйааччытын Н. Лугиновы чизэстээһин* буолла (СС 28.11.98). – *Сэтинньи 26 күнүгэр Намга саха народнай суруйааччытын Н. Лугиновы чизэстээтилэр* (онн.).

-ааһын, -ыы сыһыарыылаах тыл аат тыл, туохтуур, билигин кэмнээх аат туохтуур оннугар билигин КИ-гэр туттуллар буолла: *өйөөһүн суох (өйөөбөттөр онн.), биир сирэйи ааҕааһыным хаалла (ааҕарым оннугар), бэйэ-бэйэбэ итэбэйси сүттэ (итэбэл оннугар), үтүө баҕарыыбын тиэрдэбин (үтүөнү*

бағарабын) о.д.а. Маннык түбэлтэ тыл нуорматын кэһии быһыытынан сыаналанар.

Үөскээбит аат тылы уус-уран айымныы, кэпсэтии тылыгар туттар табыгаһа суоҕун нуучча тылын истилиистикэтин чинчийээччилэр бэлиэтиллэр. Л.Г. Барлас: "...те качества отглагольных существительных, которые делают их неуместными или нежелательными в разговорной речи, в языке художественной литературы и в некоторых разновидностях национального языка, соответствует специфике официально-делового стиля, по своей тональности резко противопоставленной в общепотребительной речи," – диэн суруйар.

Онон ТүөАТ истиилгэ туттуллар уратылааҕын аахсыбакка, сыстар олоҕун, үөскэтэр суолтатын бутуйан, КИ, УУИ-гэр уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа туттар истиили бутуйуу, тыл нуорматын кэһии буолар.

ЫЙЫТЫ УОННА СОРУДАХ

1. Бэйэ идэтигэр сыһыаннаах тиэрмин тылы сахалыы тылбааһын тылдыттан булуу, суох тиэрмини тылбаастыырга холонуу.

2. Айымньыттан уус-уран бытархайы онорорго чопчу суолталаах тылынан бэриллэр туһааны булан бэлиэтэни.
3. Суруйааччы манньк ньыманы тоҕо туһанарын быһаары.
4. Чопчу уонна тэгили суолталаах тылынан бэриллэр туһааны туттан, бэйэ тиэкиһин оноруу.
5. Туохтууртан үөскээбит аат тылы туттууну тоҕо «үйэ ыарыыта» диэн ааттылларый?
6. Хаһыат тылыттан туохтууртан үөскээбит аат тылынан бэриллэр туһааны булан устуу. Көннөрөгө холонуу.

2. АХСААН ӨЙДӨБҮЛЛЭЭХ ААТ ТЫЛ ТУҢААН

Аат тыл ахсаанын халыыба сорох түбэлтэбэ истиилгэ туттуллар уратылаах буолар. Ордук хомуур өйдөбүлү бэлиэтиир аат тыл этигэн суолталанар.

Хомуур өйдөбүл түүр тылларын төрүт бэлиэтинэн аабыллар. Бу туһунан Е.И. Убрятова: “Исторический обзор развития именных форм в тюркских языках позволил автору выявить очень существенную особенность имени в тюркских языках как носителя понятия собирательности. Связывая эту особенность

древних тюркских языков со строем мышления их носителей, К. Гренбек считал его основой всего строя тюркских языков”, – диэн суруйар [53].

Саха тылыгар хомуур суолталаах тыл үгүс. Ол курдук хомуур суолта хомуур өйдөбүлү бэлиэтиир аат тылынан, сыһыарыы (-лар, -лаах) эбиискэ (аах), хоһуласпыт, ханыы аатынан о.д.а. бэриллэр.

Элбэх ахсаан сыһыарыылаах аат туһаан (ЭААТ) биридимият, көстүү элбэбин бэлиэтиир уонна элбэх өйдөбүлү түмэн көрдөрөргө хомуур суолталаах буолар. ЭААТ КИ уонна УУИ-гэ хомуур суолтаны бэлиэтииргэ үгүстүк туттуллар буоллабына, ДьИ уонна НИ-гэр биир эрэ суолтаны - предмет, көстүү элбэбин бэлиэтиир.

I. Элбэх ахсаан сыһыарыылаах аат туһаан (ЭААТ) истиил уратытын көрдөрөр манньк суолталаах:

1) -лар сыһыарыылаах аат туһаан кэпсэтии уонна уус-уран айымньы тылыгар биир дьыэ кэргэни, хас да кийини түмэн көрдөрөр: *Эрдэлиирдэр саас бэйэлэрин балаһаннарыгар көстүлэр* (АА СК 31). *Буруйданааччылар кэннилэригэр, ойбофосторугар саалаах саллааттар турдулар* (АА СК 269).

2) Кэпсэтии, уус-уран литэрэтиирэ, публицистика тылыгар биридимияти, көстүүнү анаан-

минээн чорботорго (стилистическая дифференциация) туттуллар. Маннык ньыма литературнай нуормаба киирбэт. Е.И. Убрятова элбэх ахсаан сыһыарыылаах тыл уратытын туһунан бу курдук суруйар: "... в якутском предложении очень часто какое-нибудь понятие, особо важное для высказываемой мысли, выражается или оно основой слова или аффиксами, особо выделяется и многократно подчеркивается", уонна холобурунан бигэргэтэр: Ыдьырыһан түһэн былыттар да бөһөлөр тахсан эрэллэр [53. 104 С.]. Манна *-лар* сыһыарыы аат тылга эбиллэн былыт элбэжин бэлиэтиир, оттон сангарааччы сирэрин, сөбүлээбэтин көрдөрөр бөһө эбиискэбэ сыстан, элбэби тоһоһолоон биэрэр.

3) Уус-уран айымньыга тыл суолтатын, уобараһы күүһүрдэргэ, сөбүрү-махтайары көрдөрөргө туттуллар. Маннык холобур Иван Арбита поэзиятыгар омоним рифманан суруллар хоһоонугар көстөр: *Тоһо сырдык **тапталлар** Сүрэхтэргэ сапталлар? Тоһо дьикти ап-тыллар Алдьаммыты самсыыллар?* (ИА КК 63) *Ырыабын саптылар ыар **ааннар**, Ыллаары сорунан көрбүтүм. Кынаттаах тылларым ыарааннар Кытаанах эрэһи көрбүтүм* (ИА КК 84). Көстөрүн курдук, бэйээт

элбэх ахсаан сыһыарыылаах тылы сатабыллаахтык сүүмэрдээн, табыллыбыт омоним рифманы онгорор.

ЭААТ-ы хоһоон сүһүөбүн тэннииргэ, уобарас күүһүрдэргэ атын поэттар эмиэ тутталлар: *Мусталлар ырыалаах былыттар Мунутуур хайаба – Ыннаахха. Ырыалар* – ыралар сырдыктар, *Ынырар курдуктар ыраахха...* (КУ XII 222) Эбэтэр: *Ыраахтан-чугастан ынырар курдуктар Ыраас ыралар, кэрэ санаалар* (ВП YBC)

4) Көспүт өйдөбүлү бэлиэтиир элбэх ахсаан сыһыарыылаах анал аат этигэн суолталанар. Маннык анал ааты литературнай герой эбэтэр дьонно-сэргэбү биллэр киһи майгытын-сигилитин бэлиэ өрүтүн атын киһиэхэ көһөрөн этэргэ туһаналлар/ Ол курдук *-лар* сыһыарыылаах анал аат хомуур суолталанар: *куөх көппөлөр* (сүрүбү суох дьон), *кыыс кыскыйдааннар* (куһаҕан майгылаах дьахталлар), *марбалар* (ыарахан олохтоох дьахталлар), *куонааннар* (оһуруктаах өйдөөх, албын-көлдүн дьон), *бардасовтар* (көнүллэринэн айбардаабыт тойон дьон) о.д.а.

Көспүт өйдөбүллээх анал ааттан үөскээбит аат тыл хайааһыны быһаччы онорооччуну (субъект) бэлиэтээбэтэ, үксүгэр хайааһынна сыһыаннаах эрэ

киһини бэлиэтиирэ көһүннэ. Ол иһин ырытар тизкиспитигэр этии ойоҕос чилиэнэ буолар, этиигэ туһаан буолара сэдэх: *Билинги олоххо марбалар, куонааннар көстөллөр дуо?* (139. 44 С.) *Манчаарылары барыаххыт суоҕа! Манчаарылар элбэхтэр!* (СД ОТТ 127) *Күөх истэр үөрэннэр, суор-тураах курдук көбүөхтэстилэр буолбат дуо?* (АА СК 245)

Сир-дойду, тэрилтэ аата буолар ЭААТ хомуур суолтаҕа ПИ-гэр хаһыат тылыгар туттуллар: *Тас лишнийэни сэргэ “Сельхозэнерголар” ДЭС-р дьыэлэрин туталлар* (СС). *Төһүлүлэр нолуокка, араас төлөбүргэ иһэ суохтар* (СС). Бу истиил аранатыгар -лар сыһыарыылаах тылы туттуу хаһыат тылыгар кэпсэтии тыла киэнник өтөн киирэриттэн тахсар.

Тиэрмин суолталаах -лар сыһыарыылаах аат тыл НИ-гэр көстөр: *биир өлүүлээхтэр, сардаанатынғылар, убаҕастар, долгуннар, эмнэрээччилэр, кэрбээччилэр* о.д.а. Элбэх ахсаан сыһыарыытын маннык туттуу сана чааһын ааттытар ньыма буолар. Маннык аат тылынан бэриллэр туһаан НИ-гэр судургу эбэтэр холбуу туһаан буолан, элбэхтик туттуллар: *Сырдык сарданалара сырдыгы үөскэтээччиттэн тахсаллар* (Физика). *Кииттинилэр этэрээттэрин бэрэстэбиитэллэрэ* –

киит уонна дельфин – хаһан да хонууга тахсыбаттар (Зоология). *Биир өлүүлээхтэртэн сардаанатынылар сорох көруннэрэ эрэ отон астаналлар* (Ботаника).

П.А. Слепцов билим тылыгар элбэх ахсаан халыыба сүгэр суолтатын маннык быһаарар: “Употребление формы множественного числа придает тексту ярко выраженный книжно-письменный колорит”. Онон тэгили эбэтэр чопчу суолталаах элбэх ахсаан сыһыарыылаах тиэрмин тыл НИ-ин уонна анал идэлээх дьон тылын аранатын биир уратыта буолар.

Аат тыл биир ахсаана сороҕор эмиэ биир уустаах биридимиэттэри түмэн, хомуйан көрдөрөрү бэлиэтиир. БААТ маннык туттуллар:

а) Биирдиилээн арахсар эрээри, анал тизкискэ хомуур өйдөбүлгэ эбэтэр “барыта” диэн суолтаҕа туттуллар биир ахсаан халыыбыгар турар аат тыл туһаан кэпсэтии, уус-уран айымньы тылыгар көстөр: *Бу күөлгэ балык үөскээбэт. Куобах наһаа мэнээктээтэ. Күһүңгү сарсыарда “Дулбалаах” хочотун дэлэй дулбаларын быыстара туттаннас куобах буолар* (АА СК 61).

Маннык БААТ үксүгэр ыстатыйа эбэтэр рубрика аатыгар ПИ-гэр көстөр: *Саха ыччата промышленноска тобо сыстыбат? Специалист* уонна кини түбүгэ,

Кыстык уонна тыа ыала, Аабааччы санаата, Айылба уонна кичи.

Ыстатыйа уонна рубрика аата үксүгэр биир састааптаах ааттыыр этиинэн оҥоһулар. Ааттыыр этии абыйах тылынан элбэх санааны этэр истиил ньымата буолар, ол иһин туттаах чилиэнэ хомуур суолталаах тылынан бэриллэр.

б) *-лаах (-таах, -даах, -наах)* сыһыарыы анал аакка уонна аах эбиискэ уруу тиэрминигэр эбиллэн, хомуур суолтаны биэрэр. Маннык аат тыл туһаан быһыытынан КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа үгүстүк туттулар: *“Кичи буолбатах кичийдэх” дэһиспэхтээн абыйах хонукка ньамаарыһан баран, Даайыһы умнан кэбистилэр. Арай Молоох уола Дьөгүөрдээннээх өргө диэри өйдүү, дьонтон сураһа сырыттылар (АА СК 59). Боллоорутталаах бэйэлэрэ аан диэки муннукка олороллор. Лэглээриннэр ханас муннук дьоно (АА СК 110). Бочугурасовтаах бу Калининскэй уобаласка кооперативной дьибэ квартираланан көһөн кэлбиттэрэ үһүс сылын ааста (СД СТА 559).*

Оттон ПИ-гэр хаһыат тылыгар иһитиннэрэр-биллэрэр ис хоһоонноох, дьыала тылыгар чугас

матырйаалга, ДЪИ уонна НИ-гэр хайааһыны онорооччу элбэбин көрдөрөгө ситим тыллаах эбэтэр ситим тыла суох биир уустаах туһаан сөп түбэхэр, -лаах сыһыарыылаах аат тыл туһаан туттуллубат. Холобур: *Дьүүлэхиигэ өссө Е. Жирков, Н. Ябловский, В. Данилов, А. Алексеев, И. Сухомясов, И. Черов, В. Филиппов* кытыннылар (СС). *В.Н. Леонтьев чабылхай кылгас олобун, үгүс өрүттээх үлэтин туһунан Саха государственной университетын доцена В.Н. Протодьяконов* уонна “Илин” сурунаал редакциятын үлэхитэ, журналист *З.И. Петухова* сииһилии кэпсээтилэр (СС).

Хомуур өйдөбүлү бэлиэтиир БААТ НИ-гэр сэдэхтик да буоллар, көстөр. Ол курдук холобур, үөрэх кинигэтин тиэкиһигэр: *Тиит* дьадаҥы кумахтыны почваҕа үүнэр (РГ 34). *Муора балыгын бэйэтэ да кыра саппааһа сарбылынна* (РГ 41). Тийимтиэ билим кинигэтин тылыгар: *Саха сиригэр кииһилэ уонтан тахса көрүнгэ үүнэр* (АТҮ 44). *Уулаах отон ас, эмپ промышленноһугар, норуот мэдиссиинэтигэр кизгник туттуллар* (АТҮ 80).

Онон наука тиэрминин быһыытынан туттуллар ЭААТ истиил бэлиэтин үөскэспэт, ол эрээри НИ уонна

ДьИ-гэр мэлдьи туттуллар сиинтэксис халыбын курдук көрүүххэ сөп.

ЭААТ кэпсэтии уонна уус-уран айымньы тылыгар биир дьыэ кэргэни, хас да киһини түмэн көрдөрөргө; кэпсэтии, уус-уран литэрэтиирэ, публицистика тылыгар биридимииэти, көстүүнү анаан-минээн чорботорго туттуллар. Маньк ньыма литературнай нуормаҕа киирбэт, ол эрэри КИ уонна УУИ ураты бэлиэтэ буолар.

Мань таһынан ЭААТ уус-уран литэрэтиирэҕэ тыл суолтатын, уобараһы күүһүрдэргэ, сөбүрү-махтайары көрдөрөргө; хоһоон сүһүөбүн тэннииргэ; уобарас күүһүрдэргэ туттуллар уус-уран ньыма буолар.

Оттон БААТ анал тиэкискэ хомуур өйдөбүлгэ эбэтэр “барыта” диэн суолтаҕа; *-лаах (-таах, -даах, -наах)* сыһыарыылаах уонна аах эбиискэлээх БААТ хомуур суолтаны биэрэргэ КИ уонна УУИ-гэ көстөр, бу икки истиил бэлиэтэ буолар.

ЫЙЫТЫЫ УОННА СОРУДАХ

1. Элбэх ахсаан сыһыарыылаах аат туһаан (ЭААТ) истиил уратытын көрдөрөр суолтатын ааттаталаан.

2. Айымньыттан ЭААТ туһааны булан бэлиэтэнин. Суруйааччы манньк ньыманы тоҕо туһанарын быһаарын.
3. Бэйэ идэтигэр сыһыаннаах тиэрмин суолталаах -лар сыһыарыылаах аат тылы тылдыттан булан устун.

3. Солбуйар аат туһаан

Аат санга чааһын, сороҕор бүтүн этии оннугар туттуллар аналлаах солбуйар аат этиигэ туһаан быһыытынан истиил ахсын араастык туттуллар. Ол курдук солбуйар аат кэпсэтии, уус-уран айымньы тылыгар элбэхтик туһаан буолар буоллабына, дыала, наука тылыгар туһаан манньк санга чааһынан сэдэхтик бэриллэр. Маны таһынан, солбуйар аатынан бэриллэр туһаан (САТ) истиил ахсын, чуолаан уус-уран айымньы тылыгар туттуллара уратылаах.

Туттулук истиилгэ туһаан солбуйар аат көрүнгүнэн бэриллиитин көрдөххө КИ, УУИ уонна ПИ-гэр сирэй САТ баһыйар. Ыйар, ыйытар САТ УУИ-гэ атын истиилгэ тэннээтэххэ, элбэхтик туттуллар, НИ-гэр ыйар САТ ордук элбэх. ДЬИ-гэр солбуйар аат арааһыттан ыйар САТ туттуллара көһүннэ.

Солбуйар аат халыыба сурук тылыгар эмиэ араас буолар. Ол курдук, сирэй солбуйар аат 1, 2 сирэйэ (биир, элбэх ахсаана) ДьИ-гэр туттуллубат. НИ-гэр ‘*мин’диэн* сирэй солбуйар аат I сирэйин ‘*биһиги*’ солбуйар аат II сирэйэ ааптары көрдөрөргө туттуллара биллэр: *Биһиги ити суолу тутуһарбыт буоллар “обону”, “куораттан”, “кэлиэбиттэн” диэн тыллары салайыы ситимэ диэ суох этибит* (СТПШ 13).

Маннык көстүү биллэн турар, истиил экстралингвистическэй төрүтүгэр олобулар. Ол эрэри сирэй солбуйар аат халыыбын талан туттары М.Н. Кожина маннык быһаарар: “... избирательность в использовании форм личных местоимений определяет существенные параметральные признаки структуры и специфики данных речевых разновидностей” [23. 253 С.].

Солбуйар аат КИ-гэр санарааччы тус бэйэтин сыһыанын этэр иэһиилээх, дэгэттээх толбонноох (эмоционально-экспрессивнэй), УУИ-гэ ойуулуур, хоһуйар, ПИ-гэр этигэн суолтаны сүгэр уратылаах.

САТ биир уратытынан КИ-гэр киэнник туттуллара буолар. КИ-ин чинчийээччилэр бэлиэтииллэринэн, солбуйар аат бу истиилгэ хойуутук көстөрө истиил уратытын үөскэтэр/ Холобур: *Дьэ,*

эмээхсиэн, эн саамай сөпкө эттинг. **Мин** оѳобун Куонаан кэлэн ыйыттаѳына сөбүлээри олоробун. Онто да суох, көрөр-харайар киһи суох буолан, **биһиги** иэдэйээри гынныбыт быһыылаах (НН ТСТДь 36). Иван Иванович, ити **эн** этэринг сөп. Хамнаһым үчүгэй, үлэширгэ усулуобуйа баар. Кырдъык, **мин** эдэрбин. Ол эрээри **мин** бэйэбин хайдах эрэ судаарыстыбаны, норуоту албынныыр курдук сананабын. Миэхэ судаарыстыба биэрэр бары үтүөтүн мин бу үлэбинэн сатаан боруостааптын быһыылаах. Санаан көрдөххө мин туох тухалаахпыный? (СЕ П 253).

“Разговорный язык местоименен по своей сути”, - диэн солбуйар аат бу эйгэѳэ көстүүтүн кэпсэтии тылын мунутуур чуолкай буолууну (абсолютная точность) ирдээбэт буолан, тус уратытын быһыытынан сыаналыыллар. Бу көрүү ыйар, ыйытар, быһаарыта суох солбуйар аакка сыһыаннаах. Ол курдук эрдэттэн былаана, бэлэмэ суох кэпсэтэртэн, солбуйар аат көрүнгүтэн ыйар уонна ыйытар САТ ордук элбэхтик көстөр: *Ол куттаммыт киһэбэр харчыбын сиэппэр укта сылдъыбытым. **Онтукам** тухэн хаалбыт. Дьыэбэр кэлэн, өйдөнөн, сиэппин хаһан көрбүтүм харчым мэлийбит* (НН ТСТДь 29). Дьокуускайтан икки санга

атыһыт табыста. Олор бу эйиэхэ ыаллы кэлэн ололор (НН ТСТДь 37). Мантыкан даҕаны харчыга көстөр кыыл (АИС ЫБХ 204).

Бу холобурга ыйар САТ тиэкискэ кэпсэтии тылын толбонун үөскэтэр. Ыйар уонна ыйытар солбуйар ааты туттуу тылы хатылыыры тумнар ньыма буоларын таһынан, биридимизэти, өйдөбүлү, көстүүнү түмэн көрдөрөр. Татаар тылыгар КИ-ин чинчийбит Ф.С. Сафиуллина солбуйар аат бу этиллэр көрүнгэ киэнник туттуллар төрүөтүн маннык быһаарар: ”Забывание слова, необходимость его вспомнить и выбор того или иного слова заставляют говорящего интенсивно думать об этом и в ходе раздумывания добавлять местоимения, для которых характерно выражение более обобщенных понятий ...” [41. 126 С.]. Саха тылыгар КИ-гэр тылы умнар түбэлтэҕэ туох ыйытар солбуйар аат туттуллара бэлиэ.

Чинчийээччилэр солбуйар аат УУИ-гэ үгүстүк көстөрүн бэлиэтээн туран, истиил тас бэлиэтин: айымны ис хоһоонун, суруйааччы сэхэргээһини харахха көстөр хартыына онорорго, хатылааһыны тумнарга дьулуһарын ыйаллар. Маны таһынан, солбуйар аат тыл

этигэн суолтатын күүһүрдэргэ, кэрэтик иһиллэрин ситиһэргэ туттуллар/

Эн, биһиги, бэйэ солбуйар ааты тизэкискэ киллэрдэххэ, аабааччы ойууланар түгэннэ кытыгастаабын, тэннэ сылдыһарын курдук санааны үөскэтэр. Маннык ньыманы Софрон Данилов үгүс айымнытыгар киэнник туһанарын көрөбүт: *Аабааччыам, арай эн төрөөбүт алааһың хайаһыа эбитэ буолла. Чэ, ол ону бэйэң сыаналыан буоллаба...* “Ол бэйэлээх туох айылаах алааһай, добор!” диэн **эн** бабар сүөргүлүү саныан (СД СТА 2 19). **Эн** туундараба сылдыбытын дуо? Суох? Оччоҕо **эн** туундараны, **мин** субу сибилигин харахпар көрөн турарым курдук, көрөрүң туһугар, хайдах кэпсиэх, хайдах ойуулуох бэйэkkэбиний? (СД СТА 1 158)

Уус-уран айымныга сэрэгээһин төһө да чуолкай буолбутун иһин, түмэн этии көстөр. Маннык түмэн этэргэ бэйэни солбуйар аат туттуллар. Бэйээсийэ тылыгар *эн, мин* сирэй солбуйар ааты туттуу киһи уйулбатын, иэйиини биэрэр нарын, иһирэх иэйиилээх лирикаба көстөр. Лирик бэйээттэр Семен Данилов, Леонид Попов, Петр Тобуруокап, Василий Босьяк солбуйар ааты киэнник тутталлар. Кэнники көлүөнэ

бэйээтгэр хоһоонноругар бу эмиэ тэнийбит көстүү. Ол курдук Н. Михалева хоһоонун хомуурунньугар 131 хоһоонтон 10 хоһооно мин, 17 хоһооно *эн* диэн сирэй солбуйар аатынан сағаланар. *Кини* солбуйар аатынан сағаланар хоһоон биирдэ эрэ көстөр (С БТ).

Манньк САТ элбэх холобуруттан аҕыйаҕы ылан көрдөххө: *Өр да эн сүрэхпэр сырыттын Кыталык ырыатын тылыны. Тааллыбат таабырын буолангын, Нүөлүтэн бүтэйдии хаарыйтыы* (ПТ ТЭТ 29). *Эн, Кэрэ түүлүм Айыы Куота Илэ көстөн кэлэнгин Чобу хайа туппуттуу Чобулуччу көрөнгүн Абылаатын дууһабын* (ВБ БЭА)

Хоһоон тылыгар сирэй солбуйар аат герой дууһатын туругун, эгэлгэ иэйиитин: долгуйууну, биһирири, сөбүлүүрү, хайгыыры о.д.а. толору арыяр. Манньк солбуйар аат хоһоонунан айымньыга туттуллан, тыл-ос лирическэй кырааскатын күүһүрдэр. Ол курдук “Пристрастие поэтов к личным и притяжательным местоимениям отражает их склонность к самоанализу, углубленность в мир переживаний”, – диэн И.Б. Голуб бэлиэтиир [7. 278 С.].

Отгон суруйааччы бэйээсийэ, лирике тыына суох проза тылыгар геройун санатыгар мин сирэй солбуйар

ааты үгүстүк тутган, эбиитин хаста да хатылаан сангарар киһи майгытын-сигилитин көрдөрөр. Маннык ньыманы омсолоох геройу ойуулуурга тутталлар. Н.Д. Неустроев “Куһаҕан тыын” комедиятыгар Бырдаахап киһиргэһин, бэрдимсигин, үтүөмсүгүн *мин* солбуйар ааты хас этиитин ахсын тутган чорботон биэрэр: *Ок-сиэ, иччилэммит, иирбит элбэх уурумньу харчылаах диэн мин аатым буолар. Кырдьыга даҕаны, чугаһынан мин курдук ыраас үптээх баай баара биллибэт. Киһиргии таарыйа эттэхпинэ, мин сибилегин, куоракка киирэн хайа баҕарар атыһыт лааптытын түөрэ атыылаһан ылар үптээх ураанхайбын. Дьэ, мин диэтэх киһи хайдах баҕарар туттунарбар кыахтаахпын* (НН ТСТДь 14-20).

Тус-туспа санаалаах, көрүүлээх эбэтэр өстөөх дьону көрдөрөргө *мин* солбуйар аакка *эн* солбуйар ааты утары туруораллар: *Эн суолунг - хаан, мин суолум – өй үрдүк билиитэ, үөрэх үрдүк кыайыыта. (...) Суох, суох мин үөрүөхпүн сытаммат. Эн суолунг туспа, бырастыы! Мин бардым* (...) (ПО ТА 2 105) *Эн – кырдалга үүммүт үтүөмсүк хатыннын, Мин – иһирик ойуур иччитэ дьиппиэн тииппин* (ВБ БЭА 11).

Кини сирэй солбуйар аат УУИ-гэ хос суолтаны сүгүүн сөп. Маннык САТ тижкискэ чабылхай иэйиини

көрдөрөр толбону сүгэр. Тиэкискэ туһаан уонна кэпсиирэ быһыытынан туттулуон сөп: **Кини... Кини** – мин бастакы тапталым. Бастакы суоч-соботох уонна тihэх тапталым быһыылаах. (...) **Мин** буоллабына билбитим эрэ – кини. Эдэр оҕо эрдэхпиттэн бачча сааспар таптаабыт киним диэн – кини эрэ (СД СТА 1 135). **Мин** кинини быһаччы “кини” эрэ диэн ааттыырым, оттон дьон истэр гына кини аатын ааттыахпын толлор этим. (...) **Кини** буоллабына итини барытыт билбэт этэ. (...) **Кини** массыынанан от мустарара. Күннээҕи былааны кыайан толорботун туһунан кинини муннахтарга сангарар этилэр. **Мин** бэркэ саарбахтаан баран, кини кыыһырыа суоҕа, өйдүө диэн, ол ыстатыйаны хаһыаппар таһаарбытым. Ити нөҕүө күнүгэр **кини** миигин үөхпүтэ (АФ КК 32).

Маны таһынан, кини сирэй солбуйар аат уус-уран айымньыга суруйааччы анал ааты эбэтэр аат тылы тумнар түбэлтэтигэр УУИ биир ньымата буолар. Маннык сирэй САТ-ы хатылааһын иэийи күүһүн, истин сыһыаны биэрэргэ туттуллар: **Кини** сахалыы сангарара. Нууччалыы сатаан сангарбата дуу, төрөөбүт тылынан санарарын ордорбута дуу – билбэтим. **Кини** ханнык-ханнык тыллары этэрин мин арааран иһилли сатаабат

этим. Ол наадата суох этэ. **Кини** сангатын хас биирдии доржоонноро тиийэллэрэ эбээт мин сүрэхпэр! **Кини** хас тыыныыта, сүрэжин тэбиитэ иһиллэрэ мин кулгаахпар! **Кини** тугу этэрин мин сүрэжим бүтэйдии билэрэ. **Кини** биһиги барыбыт кэриэс күндү санаабытын: өлөр кутталтан сиргэниһини, олох кэрэтин, өлбөккө өргөйүүнү этэрэ... (СД СТА 1 30)

ПИ уонна УУИ-гэ ааптар ааҕааччыны, биир санаалаахтарын, биирдини көрүүлээх дьонун биһиги солбуйар ааты туттан, кыттыһыннарар, холбуур: **Биһиги**, сэрйи сылын оҕолоро; ыччакка анаан **биһиги** барыны оноробут (СС) о.д.а.

Сирэй солбуйар аат 1, 2 сирэйин элбэх ахсаанын уус-уран айымны тылыгар кылгатыы көстөр: *биһи*, *эһи*, *биһи* *икки*, *эһи* *икки*. Ол эрэри маннык суруйар арпагыраапыа нуорматын кэһэр буолан, сыһанан ааҕылар.

КИ-гэр *биһиги* сирэй солбуйар аат оннугар сороҕор *биһи* диэн туттулар. Маннык туттуу кэпсэтии тылыгар тылы кылгатартан тахсар: *Даайыс*. **Биһи** дьоммут биллибэттэр (АС ТА 43). Ээ, тукаам ол биһи остуоруйабыт буолбатах (ББ Сдь 32). Солбуйар аат бу халыыба уус-уран айымны тиэкиһигэр кэпсэтии тылын

толбонун үөскэтэр: *Айымныы толкуйугар ыллардаба.*
Биһи курдук кини күннээби бырааһынньыктар аайы
кыһаммат киһи, – Максим Ходаров омунаахтык хос
мунунан күлэн сатарытта (НҮИ М 33).

Сирэй солбуйар аат *биһи* диэн барыйаана УУИ-гэ
хоһоон тылыгар туттуллар: *Биллин фашист баһылыга*
Биһи чабаан күүспүтүн ... (ИЧ ТА 83). Ити курдук *биһи*
солбуйар аат УУИ-гэ хоһоонунан айымныы ритмин,
рифманы үөскэтэр, строка сүһүбүн тэнниир ньыма
буолар: *Туойуобун сүрэх аайы Тыыннаабы биһи!* (Э ТА
170) *Көстөр бу кун анныгар Биһи бастаан турдубут!*
(КУ 1 164) **Биһи** суолбут - *Эйэ суола Дьон норуот дьоло*
(АА ТА 165).

Маннайгы холобурга бастакы устуруока бүтэһик
тыла *биһи* диэн солбуйар аат кылгаабыт халыыбынан
бэриллэн, иккис строка **аайы** диэн тылын кытта
рифманы үөскэтэр. Иккис холобурга солбуйар аат
манньык халыыба сүһүөх тэнниир, ол курдук устуруока
барыга сэттэлии сүһүөхтэммит. Отгон үһүс холобурга
ааптар иккис устуруокаба инники турар *дьон* диэн тылга
дьүөрэлээн, устуруока сабаланытыгар *биһи* барыйааны
туттар.

Сирэй солбуйар аат *-ник* сьһыарыынан үөскээбит халыыба: *миигинник, эйигинник, кининник, биһигинник, эһигинник, кинилэрдик* хос суолтаны сүгэр. Маннык САТ УУИ уонна КИ-гэр субъект атын субъекка сьһыанын, сыанабылын эбэтэр араас ийээнин (эмоция) көрдөрөргө туттуллар: ***Биһигиннык*** ыал аҕабыттары, ойууннары кыайан да тэрийэбит үһүө! (К КТ 25) *Онон баайдар, харчылаахтар эрэ эһиэхэ барааччылар. Биһигинныктэр* кыайан барбаптыт (НЯ 00 148). *Дьэллиикэп Дьэкиим: Бу биһигинныктэр* биир ата суох буолабыт (ПАО А 3 216). *Уонна, кирдигин эттэххэ, биһигинник* быстах киһини ордук үлэлэтиэхтэрэ (холкуоска) (К ТА 166). ***Кининныктэр*** баҕас ойохтоохтор-уруулаахтар... (НЯ Т 118).

Көрбүт холобурбутугар *биһигинник, кининник* диэн сирэй солбуйар аат санарааччы бэйэтин сэнэнэрин, кыччатынарын эбэтэр атын киһини сэниирин, сүөргүлүүрүн, омнуолуурун, бэйэтигэр тэннээбэтин көрдөрөр хос суолталаах.

-ник сьһыарыылаах сирэй солбуйар аат тыл инники этиллэр суолтатын таһынан, ытыктабылы, киэн туттууну көрдөрүүн, суолтаны күүркэтэн, дэбдэтэн биэриэн сөп: *Арай бу уоттаах улуу чолбону эйигинник*

улуу ойуун унту сынъан, быһа кэрдэн түһэрдэр... (ПО
ТА 117) *Эһээкэйдиир эһиэкэй! Били абай кэнниттэн
Биһигинник бэйэлээхтэр Үтэһэлээх эттэрин Үллэһигэр
үөмэхтээн, (...) Арылаахай кымыһынан Утах аһан
тураммыт...* (СЗ АО 63)

Быһаарыыта суох солбуйар аат биридимизт
аатын, бэлиэтин, ахсаанын, хайааһын кэмин, миэстэтин
уо.д.а. чуолкай биллибэтин бэлиэтиир. Ол иһин УУИ-гэ
биллибэти, кистэлэннээҕи эбэтэр биридимизти,
көстүүнү ааҕааччыттан “ыраатыннарар”, тэйитэр хос
суолтаны үөскэтэр. Маннык САТ холобура: *Ким эрэ
кинини батыһан ыллаата. Онтон иккис... үһүс...
куоласка куолас холбоһон-ситимнэһэн истэ. (...) Ким эрэ
уокка мас эбии бырахта. Кутаа күөдбүйэн күлүбүрүү
күлэ-сала түстэ* (СД СТА 1 26). *Биир маннык дьоллоох
киһэ телефон тыһаата. - Алло, Чардааттар...
Алло... Анараа ким эрэ тыһар. (...) Телефон сарсынын
түүнүгэр эмиэ тыһаата. Эмиэ ким эрэ саһарбакка
тыһара иһилиннэ* (ЭС Б 165).

Саһарар киһи кими, тугу эмэ сирэйинэн ааттыыры
тумнан, быһаарыыта суох солбуйар ааты этиигэ туһанар:
*Ким эрэ кинилэри күүтэр, босхолоһор куннэрин ааһар,
нарын хоһооннорун аныыр. Оттон ким эрэ кырыыр,*

*тангары аартыгы түстүүр (Т Б 61). Сатанымына, сатанан бөбө буоллаба, – диир председатель кэргэнигэр. – Ол гынан баран **ким эрэ** иирдэр, кигэр буоллаба диш... (Д ДьС 67) Саатабын! - Балтазар ити тылы тишин быһыһынан иһиэрэн хатылаата. - Төбөбүн **ким эрэ** иирдибит быһыылаах?! Назар буолуо? (РБ МБ 89)*

Сороҕор хайааһыны онорооччуну эбэтэр көстүүнү, биридимиэти харыстаан маннык аатынан солбуйаллар. Оччоҕо быһаарыыта суох солбуйар аат суолтата харыс тылга (эвфемизм) маарынныыр буолар.

НИ-гэр кини сирэй САТ тыыммат биридимиэти бэлиэтииргэ туттуллар: *Убаҕас паардыйарыгар саамай түргэн молекулалара тахсаллар, оһон убаҕаска хаалбыт молекулалар орто түргэһнэрэ аччыыр. Ол аата, **киһилэр** орто кинетической энергиялара эмиэ аччыыр (Ф 8 40). ТСГХ киһирэр атын госуларстволарга Россия киһин балаһыанһыаба сытар. **Кинилэр** бары Россия территориятынан сибээстэһиэхтэрин сөп (РГ 8-9 10).*

Бу холобурга кини сирэй солбуйар ааты туһаан быһыытынан туттуу наука истиилин чопчу информацияны, чаччыны биэрэр аналыйттан тахсар. Ол иһин маннык солбуйар аат бу истиилгэ тыыммат

биридимиэти, араас көстүүнү бэлиэтиирэ литературнай нуормаға киирэр туруктаммыта бэлиэтэнэр.

Түмүктээн эттэххэ, солбуйар аат атын сана чааһыгар тэннээтэххэ, истиилгэ туттуллар кыаҕа мунутуур улахан. Ол курдук САТ КИ, УУИ, ПИ-гэр араас сыһыаны-сыанабылы, эгэлгэ иэйиини, иэйээни көрдөрөр. Ону таһынан хоһоонунан айымньыга солбуйар аат араас халыыба рифманы үөскэтэр, хоһоон сүһүбүн тэнниир ньыма.

ДьИ, НИ-гэр солбуйар аат сэдэхтик көстөр, үксүгэр этиини ситимнииргэ туттуллар. Манна САТ уратытынан чопчу информацияны, чаччыны тиэрдэргэ тыыммат предмета, көстүүнү бэлиэтиирэ буолар.

ЫЙЫТЫЫ УОННА СОРУДАХ

1. Хоһоон тылыгар сирэй солбуйар аат дууһа туругун, эгэлгэ иэйиини бэлиэтиир холобурун булан устун.
2. Солбуйар аат туһаан истииллии суолтатын ааттаталаа.
3. Солбуйар аат арааһа, кылгаабыт халыыба ханнык истиилгэ туттуллара дьүөрэний?

4. Ахсаан аат туһаан

Ахсаан аат биридимиэт ахсаанын эбэтэр кэриччи аабыга хаһыс буоларын, чыыһыланы бэлиэтиир сана чааһа буоларынан, чопчу, дьэнкэ информацияны биэрэр аналлаах. Ол иһин сурук-бичик тылыгар киэнник туттуллар. ДьИ уонна НИ чопчу суолталаах информацияны биэрэр буолан, биридимиэт, көстүү о.д.а. чуолкай ахсаана бэриллэр, ол эрэри ахсаан ааты үкүгүтэ сыһыппара солбуйар. Ол да буоллар сыһыппара, ахсаан тылынан бэриллээтэ туттуллар. Туһаан ахсаан аатынан туттулук истиилгэ барытыгар абыһахтык бэриллэр. Ахсаан аат көрүнүнэн бэриллэр туһаан эмиэ истиилгэ араастык туттуллар. Холобур, КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистика тылыгар төһө, кэрискэ, хомуур, чопчута суох төһө ахсаан аат туһаан буолар буоллабына, наука истиилигэр ахсаан аат биир арааһа – төһө ахсаан аат сэдэх, оттон ДьИ маннык сана чааһынан бэриллэр туһаан олох көстүбэт. Маны таһынан, ахсаан аат сорох арааһа этиигэ туһаан буолбат.

Биридимиэт ахсаана чуолкайа суоҕун бэлиэтиир барыллааһын ахсаан аат (*уонча (-чака), отут хас, тыһыынчанан*), биридимиэт хастыы буоларын көрдөрөр

үллэһик ахсаан аат (*бишрдиш, уон түөртүү*), биридимийт эбэтэр чыыһыла соробун бэлиэтиир бытархай ахсаан аат (абыс гыммыт биеһэ) этиигэ ойбоһос чилиэн буолар. Манньык ахсаан аат тас халыыш өттүнэн (ойбоһос түһүк сыһыарыылаах ахсаан аат) уонна ис хоһооно өйдөммөтүнэн (*сүүсчэкэлэр кэллилэр дэммэт, сүүсчэкэ киһи кэллэ дэнэр*) туһаан буолар кыаба суох.

КИ, УУИ уонна ПИ-гэр бу икки истиилгэ чугас уус-уран публицистикаба төһө, хомуур, кэрискэ, чопчута суох төһө ахсаан аат ааттыйан, быһаарар тылын оннугар туһаан буолара бу истиилгэ тылы кылгатар үгэстэн тахсар. Отгон ДЪИ уонна НИ биридимийт ис хоһоонун, информацияны чуолкайдык, толору биеэрэгэ талаһарыттан манньык туһаан туттуллубат, холобур: *Онус кылаас үөрэнээччилэрэ бүгүн үөрэммэттэр* (официальной этии) – *Онустар бүгүн үөрэммэттэр* (кэпсэтии тыла).

АхсАТ ыраас (академической) НИ-гэр биллэн турар, туттуллубат, бу оннугар биридимийт ахсаана сыыппаранан бэриллэр. Биһиги ылбыт тизкиспит үөрэх кинигэтин тыла буолан, манньык туһаан 0,5% ыла бэлиэтэннэ: **28 ойуу көстөр.** *Хас бишрдиитэ араас түргэннээх хамсааһынга сыһыаннаах. ... Бу түбэлтэбэ*

ылыллыбыт масштабынан биир өрүтэ тl бириэмэбэ, биирэ v / үөскэм эттик сыбарыйыытын проекцията буолар (Ф 9 20).

Ахсаан аат атын сана чааһыгар тэннээн, омос көрдөххө ойуулуур- дьүһүннүүр суолтата суох, сыһыаны-сыанабылы көрдөрбөт, саамай тонкуруун сана чааһа. Ол эрэри нуучча тылын истилиистикэтин чинчийээччилэр бэлиэтииллэринэн, уус-уран уонна публицистика истилигэр анал усулуобуйаҕа, чопчу тизкискэ тыл биир күүстээх этигэн ньыматыгар кубулуйар.

Саха омук былыр-былыргыттан суолта биэрэр, үрдэтэ тутар ытык ахсааннаах буолар. Маннык ахсаанна үс, сэттэ, тоҕус о.д.а. ахсаан аат киирэр. Ахсаан аат норуот тылынан уус-уран айымньытыгар ордук өс хоһоонугар, таабырынна киэнник туттуллар.

Ахсаан аат олонхо тылыгар туттуллар уратытын, суолтатын Е.И. Избекова “Олонхоҕо ахсаан аат” диэн үлэтигэр чинчийэр. Кини быһаарарынан, ахсаан аат түн былыргыттан кэлбит өйү-санааны көрдөрөр, итэбэлгэ, сизэргэ- туомҥа сыһыаннаах (сакральнай) суолтаны сүгэр. Бу сана чааһа эпическэй айымньыга ойуулуур-

дьүһүннүүр ньыма бастын халыбыба - уус-уран быһаарыы (эпитет) буолар.

АхсАТ фольклор айымньытын тылын этиитигэр састаабынан судургу эбэтэр холбуу буолар: *Икки иһэр, икки барар, икки турар баар үһү. Түөрт дьүөрэ баар үһү* (таабырын).

Ахсаан аат эмиэ ойуулуур-дьүһүннүүр ньыма быһыытынан УУИ-гэ, ордук поэзия тылыгар туттуллар. Саха бэйээсийэтигэр санга форманы, сонун тиэмэни киллэрбит П. Ойуунускай, И. Арбита хоһоонунан айымньыларыгар ахсаан аат үгүстүк көстөр. Иван Арбита поэзиятын символическай тыына сонун уобараһынан, эгэлгэ ньыманан күүскэ бэриллэр. Бэйээт биир оннук ньыматыгар ахсаан ааты туһанарын киллэриэххэ сөп. АхсАТ холобура: *Ол баҕар улуу тыал кынаттаах Уон Икки күлүгэ буолар дуу?* (ИА М 32) Эбэтэр: *Бэһис каюта... Бэһиэбит - Биэс дойду бэһиэлэй...* *Бэһиэн айаннаан иһэбит - Биэс дьылба биэрэгэр* (ИА М 60).

Бастакы холобурга Иван Арбита нуучча бэйээтэ А. Блок символ-уобараһын туттан, хоһоонго ураты толбону үөскэтэр. Оттон иккис холобурга 'биэс' ахсаан

аат устуруока ахсын хатыланан, аллитерацияны, рифманы үөскэтэр.

АхсАТ информацияны биэрэргэ уонна өйдөбүлү, көстүүнү этигэн онорорго КИ уонна УУИ-гэ туттуллар. Бу истиилгэ төһө, кэрискэ, хомуур, сэдэхтик чопчута суох төһө АхсАТ көстөр. Маннык ахсаан аат аат суолтатын сүгэрин таһынан, биридимиэт ахсаанын эбэтэр кэриччи ааҕарга хаһыс буоларын бэлиэтиир, тардыы уонна элбэх ахсаан сыһыарыытын ылыныан сөп: *Хас да* куобах кылыыбын көрөн, туораан чонойбут. Биир сыыстаран бурҕаттарбыт (АА СК 27). **Онустар** – былырыынны тохсустар - эмиэ оҕолор курдук оҕолор этилэр (СД СТА II 89) **Тохсустар** уордулар. Маабын онно кинигэбин хаалларан тахсыбытым (СД СТА II 90). *Дьэ, иккиэн* уол оҕо көнөрүн көнөн тахсыбыттар үһү. *Биирдии хара туомускай аттаахтар үһү* (НН ТСТДь 32). *Биһиги үһүө* буолан биир алааска улааппыттыт: мин, Даайа уонна Ньюкуус. **Үһүөн** эгил-тэбил саастаах, ыаллы дьон оҕолоро этибит (СД СТА I 135).

'Биир' АхсАТ сороҕор хайааһыны онорооччу ахсаанын көрдөрбөккө, 'атын' диэн суолтаҕа туттуллар: *Остуолга турар чимэчини бэрт аргыый ылан, эмээхсин бэрт болҕомтолоохтук киһи сирэйин-харабын,*

кулгаахтарын одууласта. **Биирдэрэ** мичээрдшир (АА СК 161). *Үс уоллаахпын. Биирдэрэ быйыл үөрэниэ. Биирдэрэ кыра* (АА СК 151).

УУИ-гэ АхсАТ анардас предмет ахсаанын эрэ бэлиэтээбэккэ, хос суолталаныан сөп: *Сүүһү кыртабына, тыһыынча туран иһиэ* (АА). *Манна 'сүүс' буоллаба дии* (СЧ С 10).

Маннык тутаах чилиэн сороҕор быһаарар тылын оннугар туттуллан, хайааччыны бэлиэтиэн эмиэ сөп: *Эн аҕабын кэтэхэр үгүс эбит* (СО Д 51).

ЫЙЫТЫЫ УОННА СОРУДАХ

1. Хоһоон тылыгар ахсаан аат туһаан туттуллар холобурун булан устунг.
2. Ахсаан аат туһаан истииллии суолтатын ааттаталаа.
3. Ахсаан аат арааһа ханнык истиилгэ туттуллара дьүөрэний?

5. Аат туохтуур туһаан

-*быт* диэн аат туохтуурунан бэриллэр туһаан (-*быт* АТ-рТ) КИ уонна УУИ-гэ эмиэ хайааһын аатын

уонна хайааһыны онорооччуну бэлиэтиир: *Ваня аччыгыйы ааспыта, ордук улаханга охсуллубута буоратта быһыылаах...* (АА КО 9) *Силиэстийэбэ саппыкыһыт будкатын алдьаппыттара эмиэ арыллыбыта* (ЕН СКТ 19). *Күүспүтүн холбоон, өйөһөн-убаһан олорорбут* эмиэ күлүү буоллабай? (СЧ БК 8)

Манньык сыһыарыылаах субъекты бэлиэтиир АТ-рТ тылы кылгатартан быһаарар тылын оннугар хайааһыны онорооччуну бэлиэтииргэ туттуллар: *Ыл буолбакка эрэ оболоммуттар, арахсыбыттар, кыһынан кырдьыбыттар, кэргэттэрин ыарыыга-оһолго былдьаппыттар, аны холбоһон баран сутуругунан, хаһынан кэпсэтиигэ түбэспиттэр тобо олус элбэхтэрий?* (ЕН СКТ 31) *Муммуттар, мунаахтар диэн биһиги буолабыт...* (СО Д 46)

Маны таһынан *-быт* аат туохтуур хайааччыны бэлиэтииргэ сангарааччы иэйээнин, чуолаан абааһы көрүүнү көрдөрөр дэгэт кырааскаланар, кэпсэтии тылын ыыс-бурут (нецензурнай) аранатыгар киирсэр. Киһи сыһыана кэстөр КИ уонна УУИ-гэ кэпсэтии тылын биэрэргэ туттуллар. Манньык суолталаах АТ-рТ холобура: - *Ырбайа сытыйбыт баара иһин...* - *Сүгүн! Дьон истиэ* (АА СК 150). - *Киэр буол, икки харахпар*

көстүмэ! Бу кубарыйа сытыйбыт дьүһүнүн көрүң эрэ!
(АА СК 158) *Кинээспит ырбайа сытыйбыт, дыгдайа сытыйбыт баара, улахан уолбун Буутаны оскуолаба уган кээспит...* (АА СК 36) *Бу сөрүүстэ сытыйбыт үөхтэрэн сордотон эрдэбин истинг эрэ!* (АА СК 57)

Араас халыыптаах: *-быт/-батах, -ар/-ыыр, -яха/-ааччы* АТ-рТ ПИ-гэр көстөр.

1) *-быт, -батах* сыһыарыылаах ааспыт көмнээх аат туохтуур маннык суолталаах туттуллар:

а) үксүгэр быһаарар тылын оннугар туттуллан, хайааһыны онорор киһини көрдөрөгө: *Өссө ону ааһан дынг дьыалаба киирбэтэх, өлбүт-сүппүт, сураба суох мэлийбит төһөлөөх буолуой?* (СС) *Дьэ ити курдук норуот итэбэлин ылбыттар үп тыырысытыгар үлэлэһэ сылдьаллар* (СС 24.03.99). *Холобур, аһардас быйыл хаайыыттан сэлигинэн ыалдьар 216 киһи тахсыбыт. Онтон чуолкай биллэринэн, куоракка хаалбыта – 83 (мантан элбэх киһи хаалбыта сабабаланаар). Ол дьонтон салгыы эмтэнэ кэлэн, учуокка ылыллыбыта баара-суоҕа – 37* (КК).

б) хайааһын аатын бэлиэтииргэ, үксүгэр холбуу буолар: *Бука оччолорго правительствота суох үлэлиэххэ сөп диэн суоттана сылдьыбыт буолуон сөп. Баҕар,*

туруурса **сылдыбыта** өйөммөтөбө буолуо (КК).
Олунньу 29 күнүгэр буолан ааспыт икки палата
холбоһуктаах мунһаҕар Конституцияҕа эбии көннөрүү
киллэрэргэ диэн **быһаарыллыбыта** соччо ситэтэ суохха
дылы (КК 12.02.2000).

2) -ар/-ыыр сыһарыылаах билинни кэмнээх
АТ-рТ хайааһын аата буолар: *Ол иһиттэн 1200 дьуэ
кэргэнгэ “АПРОСА” АК дьуэни биэрэрэ быһаарылынна
(СС) Смоленскайга да, Дьокуускайга да аан дойду
стандартыгар эппиэттиир бриллианнары онорор
буолбуттара ыраатта (СС). Коммунистар,
аграрниктары аһаран уонунан эбии
мандаттаннахтарына даҕаны, оппозиция быһыытын
ангардастыы айбардыыллара аны тохтуур чинчилэннэ
(СС).*

3) -ыах кэлэр кэмнээх АТ-рТ эмиэ хайааһын
аатын бэлиэтиир: **Көрдүгэн** хаһан эмэ күөдьүйөн
тахсыахтааҕа сэрэйиллэр этэ (КК).

4) кэлин үөскээбит мэлдьи буолар ааспыт кэм
суолталаах -ааччы сыһарыылаах АТ-рТ:

а) быһаарар тылын оннугар туттулан,
хайааччыны бэлиэтиир: *Уу кэлэ турдаҕына бултуу
сылдыааччылар* эмиэ бааллара (ЭС 14.06.2001).

б) хаһыат тылыгар тиэрмин суолталаах буолар: *Улууска СР законодательнай акталарынан көрүллүбүт чэпчэтиинэн туһанааччы 1273 килиэхэ тиийдэ* (СС 24.10.98).

Аат туохтуур араас халыыба аат суолтатыгар урут аҕыйахтык туттуллар эбит буоллабына, билигин аат тыл суолтатын ылар кэнээтэ. Аат туохтуур биридимиэт дьайыынан бэлиэтин тоһоҕолоон этээри буолбакка, нуучча тылын батыһан туттуллара бэлиэтэнэр: *Тыылга үлэлээбиттэр кэлбиттэр (тыылга үлэлээбит дьон оннугар), наҕараадаламмыттар ынырыллыбыттар (наҕараадаламмыт дьон онн.), үтүөнү санаабатахтар болжомтолорун тардар (үтүөнү санаабат дьон онн.), бэрээдэги араначчылыыр барыта атабар турбута (бэрээдэги араначчылыыр дьон онн.)*. Саха тылыгар аат туохтуур халыыба туохтууру кытта биир буолан, этии ис хоһооно өйдөммөт, истиил бутуллар [38. 30-32 С.].

Аат туохтуур хайааһыны онорооччуну бэлиэтиир түбэлтэтигэр санарар эбэтэр суруйар киһи тонуй, ахсарбат, ону ааһан сөбүлээбэт сыһыанын биэрэр хос суолталанар: *“Сахабаан” уурдарааччыларыгар “үтүөнү баҕарааччылар” баар буоллулар* (СС). Отгон сылаас-сымнаҕас, сөбүлүүр-эйэргиир сыһыаны көрдөрөргө саха

төрүт-уус үөрүйэх халыбынан аат туохтууру туһаан онгорбокко, быһаарыы онгорор табыгастаах.

Хайааһыны онгорор киһини бэлиэтиир *-ааччы, -быт* сыһыарыылаах АТ-рТ ДЪИ-гэр көстөр. Хайааһыны онгорор киһини бэлиэтиир *-ааччы* АТ-рТ субъект өрүү онгорор хайааһынын көрдөрөр суолталаах: *Уу биологической баайын харыстааһынгга уонна үөскэтэргэ үп угар уу биологической баайын туһанааччылар* уу биологической баайын туһаны төлөбүрүттэн СР Правительства олохтообут бэрээдэгинэн толору эбэтэр быстах босхолонолор (СУДЪ). *Сайаапкаба сайаапканы биэрээччи* объекы приватизациялааһын туһунан көрдөрүүтэ сыһыарыллыан сөп (СУДЪ).

-быт АТ-рТ бу истиилгэ эмиэ хайааһын аата буолар: *Региональной онгорон таһаарыы бүтүннүүтэ үрдээбитэ көстөр* (СУДЪ 7.09.2000).

-ар/-ыыр, -быт АТ-рТ НИ-гэр хайааһын аатын бэлиэтиир: *Тыл туттуллуута, ол иһигэр төһө, ханнык бөлөх тыллары кытта ситимнэхэрэ* эмиэ кириэхтээх (СБТ II 22). *Тыл олобор сыһыарыы эбиллэрэ* бэрээдэктээх (СБТ II). *Тыл аан бастаан тугу бэлиэтиирэ* төрүт суолтата буолар (СТ ЛФМ 4).

*Үөскээбэтэх төрүт олох тылларга тыл төрүт **өйдөбүлэ туохтан ааттаммыта** өйдөммөт. Холобур, тобо айылбаҕа ордук дэлэй убаҕас уу, үүнээйи биир көрүнгэ **мас, умайыы уот дэммиттэрэ** кыайан быһаарыллыбат. Үөскээбит олохтоох тылларга тыл төрүт даҕаны өйдөбүлэ **туохтан ааттаммыта** биллэр буолар (СБТ Л 42).*

Маны таһынан бу эйгэ тылыгар тиэрмин суолталаах АТ-рТ көстөр: *Металлической кэтэрдиилээх өстүөкүлэ туруупка иһигэр синньигэс **аһарааччы тардыллар** (Ф 8 116). Күүстээх **чөллөөччү** – солохтуну металл буолар (Х 9 124). Оннук электрическэй хонууну электрическэй **сүүрээн үөскэтээччи** онгорор кыахтаах (Ф 8 67). Кэккэли холбооһунга **аһарааччы быһа охсуутун инэ** улаатар курдук буолар (Ф 8 102).*

Онон *-ар/ыыр, -быт* АТ-рТ ДЪИ уонна НИ-гэр хайааһын аатын бэлиэтиир, оттон *-ааччы* АТ-рТ хайааһыны өрүү онгорор субъекты көрдөрөр хос суолталаах. Бу икки истиил биридимият ис хоһоонун чуолкайдык, толору биэрэр аналлаах буолан, *- ар/-ыыр, - быт* аат туохтуур быһаарар тылын оннугар хайааһыны онорооччуну бэлиэтииргэ туттуллубат.

АТ-рТ Ки, УУИ уонна ПИ-гэр хайааһын аатын уонна кэпсэтии тылын тылы кылгатар уратытыттан быһаарар тылын оннугар туттуллан, хайааһыны онорооччуну бэлиэтиир. Маны таһынан, *-быт* АТ-рТ хайааһыны онорооччуну бэлиэтииргэ санарааччы араас сыһыанын, сыанабылын көрдөрөр этигэн суолталанар.

Аат туохтуур истиили онорор уратытын – тылга үөскэтэр хос суолтатын (тымныы, тонкуруун) аахсыбакка, үлүһүйэн туран туһаан онорортон тыл-өс култуурата мөлтүүр, истиил бутуллар. Онон АТ-рТ Ки, УУИ уонна ПИ-гэр уус- уран публицистикаҕа абыйахтык туттуллуохтаах.

ЫЙЫТЫЫ УОННА СОРУДАХ

1. Уус-уран айымны тылыгар аат туохтуур туһаан туттуллар холобурун булан устун. Дэгэт, хос суолтатын быһаарын.
2. Дьыала истиилигэр туттуллар маннык туһааны булун. Арааһынан бөлөхтөөн.
3. Аат туохтуурунан бэриллэр туһаан ханнык истиилгэ туттуллара дьүөрэний? Тоҕо?

6. Биир уустаах туһаан истиилистикэтэ

Биир уустаах чилиэн истиил биир этигэн ньымата буолар.

Манньк чилиэн этиигэ тэн оруоллаах, биир тылга сыһыаннаһар, биир ыйытыгыга хоруйдуур. Тылга тэнник сыһыаннаһар буолан, этии бу чилиэннэрэ үксүн биир халыыптаах буолаллар, тэннэ холбуур ситиминэн холбонолор: интонациянан, тэннэ холбуур ситим тылынан, эбэтэр -лаах сыһыарыынан, икки ахсаан аатынан, холбуу түһүк -лыын сыһыарыытынан уонна буолан сыһыат туохтуурунан ситимнэхэллэр. Биир уустаах чилиэннэр ситимнэхэр бэлиэлэрэ сиинтэксисти сыһыаны көрдөрөр ньыма.

Этии биир уустаах чилиэнэ биридимиэт, көстүү, хайааһын бары бэлиэтин төрдүттэн-төбөтүгэр тийэ ымпыгын-чымпыгын ааһар (перечисление), этэр санааны чуолкайдаан, кэнэтэн, ситэрэн-хоторон толору биэрэр, сиһилиир, ойуулуур-оһуордуур ньыма быһыытынан истиилгэ араастык туттуллар.

БУТ публицистика уонна дьыала тылыгар ордук элбэхтик туттуллар, оттон уус-уран уонна наука

истиилигэр маннык чилиэн иккиэннэригэр тэнник кэриэтэ, оттон кэпсэтии тылыгар аҕыйахтык кэстөр.

ДьИ-гэр өйдөбүлү толору, чуолкайдык көрдөрүү сокуон, уураах, ыйаах тылын халбаннаабат сүрүн ирдэбилинэн буолар. Ол иһин биридимиэти, биридимиэт бэлиэтин, ону тэнэ араас көстүүнү, дьайыыны о.д.а. сиһилииргэ БУТ туттуллар.

БУТ сокуон, уураах, дьаһал тылыгар киһи, гражданин эбэтэр сололоох, дуоһунастаах киһи, а.э. ханнык эмит эйгэ үлэһитин эбээһинэһин, үлэтин толору көрдөрөр: **Киһи, кини бырааптара уонна көнүллэрэ саамай үрдүк сыаннаһынан буолар. Киһи уонна гражданин бырааптарын уонна көнүллэрин билинии, тутуһуу уонна көмүскээһин** – судаарыстыба эбээһинэһэ (СУДЬ). *Мировой судьуйалар күүһүгэр киирбит уураахтара, итиэннэ кинилэр дьаһаллара, ирдэбиллэрэ, соруудахтара, ынырыылара уонна да атын этиилэрэ булгуччулаахтар* (СУДЬ).

НИ-гэр эмиэ биридимиэт, өйдөбүл, көстүү, хайааһын, дьайыы бары бэлиэтин аабыы, сиһилээһин кэстөр. И.Б. Голуб биир уустаах чилиэн бу истиилгэ туттулларын маннык быһаарар: “... при построении различных классификаций авторы стремятся к

исчерпывающему перечислению признаков, действий, свойственных описываемому предмету или явлению” [7. 395 С.].

БУТ холобура: *Этиигэ туһулуу быһыытынан дьон анал, хос ааттара, уруу-аймах, атас-доҕор сыһыанын бэлиэтиир тыллар, араас эмоциональнай күүрээннээхтик таптаан, эйэргээн, мөбөн, атабаастаан, хомуруйан киһини ыңырыыга уопсай ааттар үгүстүк туттуллаллар (СТДУ 19). Дифтонг иннэ, кэннэ уонна ортото араастык иһиллэлэр (СБТ Ф 27).*

Кэлимсэ аабыыга биир уустаах чилиэн салҕанан барарын сороҕор онтон да атын, уонна да атын диэн тыллар көрдөрөллөр: *Ыйыллыбыттартан ураты тылы таба туттуу тылдыттара, тыл үөскээһинин тылдыттара, сана тыллар тылдыттара, тыл төһө хойуутук туттулларын көрдөрөр уо.д.а. тылдыттар оноһуллаллар (СБТ II 128). Сизэрэ аһыбатын производствотын үөрэтэн билсибит сүрүн научнай принциптэрбит (производство процесстарын механизациялааһын, автоматизациялааһын, реакция барарыгар сөптөөх усуллубуйаны талыы, реакция итииһин туһаныы о.д.а.) химия атын производствотыгар барытыгар кэриэтэ биир (Х 9 41).*

НИ уонна ДЪИ-гэр биир уустаах чилиэни нүөмэрдээһин аабыллар биридимиэти, көстүүнү хас биирдиитин араарар, чопчулуур: Сүрүн түбэлтэлэрэ маннык: 1) Туохтуур үлүбүөй формата-инфинитив (...) 2) Туохтуур атынтан туһаайыыта (...) 3) Аат арааһа, аат туохтуур, сомоҕо ситим (...) (СТ С 29). Бу ситим икки ньымалаах: 1) ситим тылынан (...); 2) интонациянан (СТ С 26).

Бу икки истиилгэ улахан, киэн өйдөбүл биир уустаах чилиэн буоларыгар, тиэкиһи түргэнник, таба өйдүүргэ рубрикация көмөлөһөр.

Биир уустаах чилиэн биридимиэти, көстүүнү, хайааһыны ааҕарын, сиһилиирин таһынан, ойуулуур-дьүһүннүүр, санааны ситэрэр-хоторор, толору арыһар ньыма. Бу курдук суолталаах БУТ УУИ-гэ уонна ПИ-гэр туттуллуута ордук бэлиэ. Ол курдук БУТ ПИ-гэр элбэхтик көстөр. Биир уустаах чилиэн туттуллуута уус-уран публицистикаҕа баһыйар: хаһыат тылыгар маннык туһаан 23,08% ылар буоллабына, уус-уран публицистика тылыгар 28,92%.

Публицист М.С. Иванов – Багдарыын Сүлбэ “Өксөкүлээх өйдөтүһэ, сүбэлии сатаабыта” уонна “Хара балыыр сизбитэ” диэн икки уочаркатыгар биир уустаах

туһаан 39,54% ылар. БУТ бу публицистической суруйууга ааптар ийээнин көрдөрөргө, дэгэт суолтаны үөскэтэргэ туттуллар элбэх холобурун көрөбүт: *”Бастың баартыйа бассабыык барахсан” норуоту, бастатан туран, ыччаты иипит иитиитэ, уһуйуута итинник этэ. Тимир кэжкэ, тимир сиппиир* (БС ННБ 102).

Аһыйах тыллаах маннык этиигэ биир тыл быһа баттыыр курдук хатыланара ааптар санаатын чинэтэр, тиэкиһи эмоциональнай тыынныыр. Отгон синоним тылы биир уустаах чилиэн оноруу санааны чуолкайдыыр, чопчулуур, ситим тыл туттуллубат буолан, этии тохтоло суох кудуччу барар, санаа тыһааһына күүһүрэр.

БУТ УУИ-гэ ойуулуур-дьүһүннүүр ньыма быһыытынан туттуллар. Бу истиилгэ БУТ маннык суолталааба кестөр:

1) Айылҕаны, дьэһи-уоту о.д.а. ойуулуурга биридимиэти, кестүүнү ааһар, сиппилиир: *Амма үрэх улаһатын үөт, талах бүөлүү үүммүт* (АА ТА 1 28). *Хангас оронго мас кытыйалар, мас чааскылар, туос иһиттэр, тимир тэриэлкэлэр, ол-бу хобордоох, сылабаар* энгин үлүгэр дьуулэ-дьаабыта суох кыстанан

сыталлар (ККТ 15). Балабан үрдүгэр ыстанан кэбиһээри
гыммыт курдук, инники өттө сиргэ игнэстибит ампаар
турар. Онно мааны быһык **сабынньахтар**, суккуна
соннор, оһуордаах-оһуоруолаах **этэрбэстэр** ыйанан
намыһынан тураллар. Хаһан да кэтиллибэттэр. (...)
Долбуурга күндү **сылабаардар**, көмүс **танаралар**
тураллар. Хаһан да тыытыллыбаттар (АА СК 106).

2) Уус-уран быһаарыыны (эпитет) кытта
ситимнэһэн биридимиэти, көстүүнү ойуулаан-
оһуордаан, харахха көстөр хартыына онорор. Маннык
БУТ киһи дьүһүнүн, танаһын-сабын, айылҕаны о.д.а.
ойуулуурга уус-уран истиилгэ туттуллар: *Бу
баттаатахха маталдьыйбат баараҕай таһаалаах, бу
үктээтэххэ өбүлдүйбэт үрдүк мындаалаах аан ийэ
дойдубутугар төһө-хачча дьикти бэйэлээх
санаалаахтар, өрөгөй күүрээн өйдөөхтөр, өргөс кылаан
тыллаахтар төрүөн-үөскээн ааспыттара буолуобай?!!*
(ПАО ТА 2 12) *Холлубут, дьүдъэйбит дьон тымныы-
борунгуй олохторун арай үтүө майгыннаах Даайыс хара
баархат харахтара, сарданалаах мичигэ сэргэхситэн
сырытта* (АА СК 53). *Күн сиригэр ханна даҕаны
суугунуу долгуйар, күөгэйэ нусхайар халын тащалар,
сыралбаннаах күн суоһугар чэлгийэ симэнэр уйгулаах*

сыһылар, үллэр долгуннары үөмэхтэтэ оонньуур көбөрө унаарар муоралар суохтарын курдук (СД СТА 1 159).

Көстөрүн курдук, биридимизти, киһини, айылҕаны, хайааһын хайдах оноһууларын көрдөрөргө туһаан араас быһаарар тыллаах эбэтэр эпитеттээх буолар.

Суруйааччы уус-уран айымньы тылыгар биир уустаах өйдөбүлү сороҕор биир уустаах чилиэн онорбокко, тус-туспа этии онорор: *Тугуй бу? Илэ дуу, түүл дуу? Суох! Илэ! Ала-чахчы! (...) Санаабар субу халыйан кэллилэр: дойдум - Саха сирэ. Сайылык... Күөх тыа. Сибэккилээх хонуу... Алааһы илли эргийбит түптэ буруота. Ынах маньрыыра. Сайдыыр сана... Оболор, дьахталлар саналара... (СД СТА I 21) Дьэ онтон тihэх экзамен! Орто оскуоланы бүтэриинэн хардарыта эбэрдэлэһи. Үчүгэй да этэ! Ама киһи хайдах умнуой ол күннэри?! Ама хайдах умнуллуой оскуолалыын бырастыылаһар тihэх биэчэр? (СД СТА II 13)* Манньык ньыма кэриччи аабыллар интонацияны сүтэрэр, эгэлгэ иэһиини, дууһа туругун күүскэ биэрэрин таһынан, сангарар санга интонациятын тиэрдэр.

Уус-уран айымньы үрдүк истиилигэр: норуот тылынан уус-уран айымньытын тылыгар, чуолаан

олонхожо кэжкэлэтии ньыматынан онгоулар этиигэ, атылы суолталаах синиэньим тыл биир уустаах чилиэн буолар. Бу ойууланар биридимииэти, кэстүүнү бары өттүттэн толору арыйарга, сиһилииргэ көмөлөһөр уусуран ньыма.

Мань таһынан утарыта турар суолталаах антоним эбэтэр олох атын-атын өйдөбүлү бэлиэтиир тылынан бэриллэр БУТ хос суолтаны үөскэтэр: *Кини кэстөр дьүһүнэ уонна танна сылдыар **танна-саба** хайдах эрэ дьүөрэлэспэттэрэ кини харабар чуо бырабыллар. Кыһыл баархат отделкалаах, сибэки киэргэллээх моднай соломо **сэлэппэ** уонна мафана баһыйбыт кэбэччөр **баттах**, хаһан эрэ, өрдөөбүтэ, ис киирбэх буолан баран, пудра сиэн эрдэ мырчыстыбыт **сирэй** уонна кыыс оҕолуу аһаҕас түөстээх, сиэбэ суох чабылхай дьураа ойуулаах **былааччийа** – ити барыта кыһын таннаһын алҕас танныбыт ийэни санатар (СД СТА II 201).*

Бу холобурга ааптар утарыта суолталаах тыллары биир уустаах чилиэн онорон, айымньы геройун сиилиир, сүөргүлүүр, сэмэлиир сыһыанын көрдөрөр хос суолтаны үөскэтэр. Тус-туспа суолталаах тыллары “көңүл туттуу”, биир уустаах чилиэн логикатын кэһии көрүдьүөс түгэни ойуулуурга табыгастаах.

Биир уустаах чилиэнинэн олус үлүһүйүү сороҕор этиини олус уһун, өйдүүргэ, ааҕарга ыарахан онгорор. Ол иһин биридимизэти, көстүүнү киһини салгытар кэриччи ааҕы оннугар биир уустаах чилиэннэри араас сыһыарыынан холботолуур эбэтэр утарыта туруорар, араарар суолталаах ситим тылынан холбуур ньыма туттуллар.

Ситим тыла суох кэриччи ааҕыллар интонациянан ситимнэхэр туһаан истиилгэ барытыгар киэнник туттуллар.

Анал аатынан эбэтэр аат тылынан бэриллэр *-лаах*, холбуу түһүк *-лыын* сыһыарыытынан холбонон БУТ хайааһыны онорооччулар араас сыһыаннарын: истин, доҕордуу эбэтэр тонуй, өстөөх о.д.а. көрдөрөр: *Даарыйа эмээхсин Микиитэлиин кыттыгас “халандаар” халтаһыннаахтар* (АА СК 23). *Ол күн хаһан да кэпсэммэтэх кистэл – ким кими ордук сөбүлүүрү, ким сүрүбү кимихэ тардыһара барыта арыллыбыта. Надялаах Сережа онно куруутун бииргэ сылдыбытара* (СД СТА II 14).

Сыһыарыы көмөтүнэн ситимнэхэр БУТ УУИ уонна КИ-гэр туттуллар буоллаҕына, маннык чилиэн ДьИ уонна НИ-гэр көстүбэт. Ол оннугар кэриччи

аабыллар интонациянан, сурукка соппутойунан ситимнээр БУТ-ы туттуу бу икки истиил бэрээдэктээх, тонкуруун айылгытыттан тахсар. УУИ уонна КИ-гэр биир уустаах чилиэннэри ситимниир сыһыарыы көстөр, холобур: *Ити кэмтэн ыла кыһыннаах сайын аасыта*, оттон НИ-гэр маннык ньыма туттуллара табыллыбат, ол оннугар санарар санаҕа интонация, сурукка соппутой эбэтэр ситим тыл туттуллар: *Кыһын, сайын ааста эбэтэр Кыһын уонна сайын ааста* (НИ).

*Уонна ситим тыл бүтэһик биир уустаах чилиэн иннигэр турдабына, биридимиэт, көстүү, хайааһын о.д.а. толору арыллыбытын, биир уустаах чилиэннэр түмүктэниилэрин бэлиэтиир. Маннык ситим тыллаах БУТ ДЪИ уонна НИ-гэр туттуллар холобура: Этииһи кытта грамматической сибээһэ суох этии чилиэнэ буолбат **тыл, тыл ситимэ**, уонна **этии** баар буолуон сөп. Ону кыбытык кэрчик дэнэр (СТ 8, 9 38). Бүтэй дорҕоонор солбуһууларыгар **фонетика** уонна **морфология** ыкса **алтыһаллара**, биир **ситимнээхтэрэ** көстөр (СТДУ 27).*

Холбооттуур, утарыта туруорар, араарар суолталаах ситим тыллаах БУТ НИ-гэр көстөр: **Пирити оһоххо уматыы, сизэрэ оксидын (IV)** уонна салгынын

ыраастааһын, онтон контакт-аппаратка **киллэри**, ол кэнниттэн сизэрэ (IV) оксидын ингэрэр башняба **биэри** – бу барыта сизэрэ аһыбатын производствотын тохтоло суох процеһа (X 9 41). **Аат тыллар, дабааһынар, туохтуурдар, сыһыаттар** эрэ бэриллэллэр, **оттон ахсаан, солбуйар ааттар** уонна **көмө санга чаастара** киирбэтэхтэр. **Тыаһы үтүктэр** уонна **дьүһүннүүр туохтуурдар** ордук үгүстүк туттуллар эрэ өттүлэрэ ылыллыбыттар. **Экспрессивнэй-эмоциональнай** уонна **киэнник** туттуллар **сомоҕо тыллар** балай да бэриллибиттэр. (...) Онно **омонимнар өйдөбүллэрэ, көрүнгэрэ** сырдатыллар гынан баран, **киһи өйүгэр түһэ охсубат** курдук уустугурдуулаах, мунаах (СБТ 1 145).

Көстөрүн курдук, биир уустаах чилиэни холбуур, утарыта туруорар, араарар суолталаах ситим тыл тизкискэ араас сэмсэ суолтаны үөскэтэр.

Маны таһынан сороҕор БУТ-ы түмүктүүр тыл баар буолар. Биир уустаах чилиэннэр барыларын суолтатын хабар уопсай өйдөбүлү бэлиэтиир түмүктүүр тыллаах БУТ УУИ-гэ туттуллар: **Уолаттар, кыргыттар** бары дабаны былырыынгы курдук илии-илииттэн сизэтиһэн көрүдүөрү киэптии хаампат, хайа

түбэһиэх бииргэ үнгуүлээбэт, хачаахтаспат буолбуттара (СД СТА 2 10).

Түмүктүүр тыллаах БУТ НИ-гэр эмиэ көстөр: Пирити оһоххо уматыы, сизэрэ оксидын (IV) уонна салгынын ыраастааһын, онтон контакт-аппаратка киллэрии, ол кэнниттэн сизэрэ (IV) оксидын инэрэр баашняба биэрии - бу барыта сизэрэ аһыыбатын производствотоын тохтоло суох процеһа (Х 9 41).

Түмүктээн эттэххэ, БУТ биридимизт, өйдөбүл, көстүү бары өрүтүн, бэлиэтин аабарга, сиһилиирин иһин ДьИ уонна НИ-гэр туттуллар. Бу икки истиилгэ маннык чилиэн тиэкис ис утумун, тутулун онорорго көмөлөһөр ньыма. Оттон тыл этигэн кыабын күүһүрдэр, ойуулуур-оһуордуур ньыма буоларын быһыытынан, БУТ УУИ уонна ПИ-гэр ордук үгүстүк туттуллар.

БЫҤЫТЫ УОННА СОРУДАХ

1. Биир уустаах чилиэн истиил ньыматын быһыытынан туттуллуутун ааттаталаа.
2. Дьыала истииллээх тиэкистэн биир уустаах туһааны булан уһул.

3. Билим истииллээх тиэкистэн биир уустаах туһааны булан уһул.

4. Публицистика истииллээх тиэкистэн биир уустаах туһааны булан уһул.

ТҮМҮК

Туһаан араас сана чааһынан бэриллээтэ сиинтэксис истиилистикэтин биир кыаҕа буолар. Ол курдук ийээни көрдөрөр уонна этигэн толбонноох (эмоциональнай-экспрессивнэй) туһаан истиил ис хоһоонноох суолталанар. Истиил тус уратытыттан уонна айылгытыттан тутулуктанан, истиилгэ элбэхтик туттуллар туһаан халыыба истиил ураты бэлиэтин үөскэтэр. Маны таһынан, төһө да аҕыйахтык көһүннэр, эмиэ истиил уратыта буолар туһаан баар буолар.

Туһаан истиилгэ туттуллар кэринин: бэриллээтин, ол кээмэйин уонна ураты бэлиэтин үөрэтэн баран, манньк түмүгү оноруохха сөп:

1. Чопчу аат туһаан (ЧАТ) күннээҕи олох бытархайын, дьиэни-уоту, айылҕаны, айымньы геройун олоһун, ол эбэтэр олох дьиннээх хартыынатын көрдөрөргө табыгастаах буолан, КИ уонна УУИ-

киэнник туттуллар. Оттон тэгили аат туһаан (ТАТ) КИ, УУИ-гэ аҕыйахтык көстөр эрээри, УУИ-гэ киһи араас иэһиитин, дууһатын туругун тиэрдэрин таһынан, уус-уран уобарас этигэн суолтатын күүһүрдэр ньыма буолар.

Тэгили аат туһаан ПИ, ДЪИ уонна НИ-гэр киэнник тарҕаммыт. Ол курдук биир өттүттэн, уопсастыба-бэлиитикэ тиэрминин быһыытынан, иккис өттүттэн, үрдүк күүрүүнү (экспрессия) үөскэтэргэ буола турар быһыыны-майгыны, көстүүнү о.д.а. сыаналыыр суолталаах ТАТ ПИ-гэр, ордук хаһыат тылыгар тэнийбит халыып буолар.

ТАТ өйдөбүлү түмэн этэр аналлаах буолан, уонна дыала тылын айылгытынан эмиэ уопсастыба-бэлиитикэ тиэрмин тыла буоларын иһин ДЪИ-гэр элбэхтик көстөр.

ТАТ теоретической суолталаах объективной билиини тириэрдэргэ табыгастаах буолан, НИ-гэр тэйтэн үөрэтии, өйдөөһүн баһылырын быһыытынан туттуллар. Маны таһынан, бу курдук туһаан, биллэн турар тиэрмин суолталаах буоларын иһин, бу истиилгэ киэнник тарҕаммыт.

ДЪИ уонна НИ чопчу информацияны, баар чаччыны тириэрдэр аналлаах буолан, ТАТ этигэн суолтаны үөскэспэт.

Анал аат туһаан (ААТ) уонна ПИ-гэр тэнийбит халыып, КИ-гэр анал аат үксүгэр туһулуу буолар. Кыччатар, иһирэхситэр суолталаах сыһыарыны ылынар; сыһыаты, даҕаанын ааты, эбиискэни, уус-уран быһаарыны кытта ситимнэхэр ААТ саһарааччы сыһыанын, сыанабылын көрдөрөр хос суолталаах буолан, киһи араас сыһыана костер КИ-гэр уонна ийии күүһүнэн дьайар, предмет бэлиэтин чорботон, уустаан-ураннаан биэрэр УУИ-гэ, ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа туттуллар.

Киһи дуоһунаһа, солото, үтүөтэ-өһөтө о.д.а. барыта толору бэриллэр уустук ААТ информацияны толору, чуолкайдык тириэрдэр аналлаах буолан, ПИ-гэр официальной иһитиннэриигэ, автобиографияны кэпсииргэ кестөр. Маны таһынан, эмиэ бу курдук сыаллаах хаһыат тылыгар иһитиннэриигэ, биллэриигэ, репортажка уустук аат-суол (номенклатурные обозначения), тэрилтэ, түмсүү, холбоһук, бэчээт органын о.д.а. аатын толору бэлиэтиирин сэргэ буукубанан кылгатыллыбыт ААТ бу истиил сиинтэксийин биир уратыта буолар.

Анал аатынан бэриллэр туһаан (ААТ) ДЪИ уонна НИ-гэр сэдэхтик туттуллар. Ол курдук тэнийбит ААТ

киһи толору аата, дуоһунаһа, солото, тэрилтэ, түмсүү о.д.а. уустук аата-суола барыта көстөр буолан, информацияны чуолкайдык, толорутук биэрэрин иһин, НИ уонна ДЪИ-гэр историческай хроникаҕа, автобиографияны кэпсииргэ, үлэни ырытарга эбэтэр ахтан ааһарга туттуллар.

Тардыылаах аат туһаан (Т-хАТ) ДЪИ уонна НИ-гэр тэнийбит халыып. Ол курдук Т-хАТ 1) тэрилтэ, холбоһук, соло, дуоһунас аата буолар үс-түөрт ситимтэн тахсыбыт уустук Т-хАТ толору, чопчу информацияны биэрэрин иһин ДЪИ-гэр; 2) общественной-политическай тиэрмин, наука тиэрминэ буолан, теоретическай суолталаах, түмүллүбүт, объективнай билиини, баар чахчыны тириэрдэргэ ДЪИ уонна НИ-гэр киэнник көстөр.

Бу икки истиилгэ Т-хАТ маннык икки уратылаах: бастакытынан, тардыы 2-ис сирэйин сыһыарыытын (-а/-та) ылыммыт тылынан эрэ бэриллэр, киһи тус сыһыана, дэгэт суолта көстүбэттинэн сибээстээн, тардыы I сирэйэ (-м, -(ы)м) уонна II сирэйэ (-к, -(ы)к) сыһыарыылаах аат тылынан бэриллибэт; иккиннинэн, бу икки истиил баар чахчыны мунутуур чуолкайдык көрдөрөр аналлаабын

быһытынан, үксүгэр үс-түөрт уустук тарды ситимиттэн турар холбуу туһаан туттуллар.

Тэрилтэ, түмсүү, дуоһунас, соло о.д.а. аатын бэлиэтиир уустук Т-хАТ эмиэ информацияны толору тиэрдэрин быһытынан, ПИ-гэр официальной иһитиннэриигэ туттуллар.

Т-хАТ биридимизт кимиэнэ, туох киэнэ буоларын, туох эмэ быстыспат сорҕотун, чааһын көрдөрөр уонна араас сыһыаны бэлиэтиир буолан, киһи тус сыһыана, иэйиитэ көстөр КИ, УУИ-гэ уонна уус-уран публицистикаҕа көстөр. Ол курдук сангарааччы субъекты сөбүлүүрүн, аһынарын, киэн туттарынын, эйэбэс, истин, биһириир сыһыанын бэлиэтииргэ тарды I сирэйэ сыһыарыылаах Т-хАТ, сангарар киһи субъекты сөбүлээбэтин, сиилирин, сүөргүлүүрүн о.д.а. сыһыанын биэрэргэ тарды II сирэйэ сыһыарыылаах Т-хАТ туттуллар.

Ханы аат туһаан (ХАТ) уонна хоһуласпыт аат туһаан (Х-тАТ) элбэх предмета, көстүүнү түмэн көрдөрөргө КИ-гэр; киһи иэйиитин, сөбүлүүр-сөбүлээбэт сыһыанын дэгэтин арыйар буолан уонна хоһоон тылыгар сүһүөх тэнниир, ритми үөскэтэр ньыма буолалларын быһытынан, ойуулуур-дьүһүннүүр

айылгылаах УУИ уонна ПИ-гэр кэстөллөр. ХАТ уонна Х-тАТ УУИ уонна уус-уран публицистика биир бэлиэ уратыта, сахалыы эпическэй айымньы биир күүстээх ньымата буолар.

Туохтууртан үөскээбит аат туһаан (ТүөАТ) бастатан туран, уопсастыба-бэлиитикэ, наука тиэрминэ буоларынан сибээстээн; иккиһинэн, туохтуур сүрүн категориялара сүтэн, сангарар киһи сыһыана, хайааһын хайдах быһыылаахтык оноһуллара көстүбэт буолан, ДьИ, ПИ дьыала тылыгар чугас тизкис уонна НИ-ин тонкуруун айылгыларыгар сөп түбэхэр, биир бэлиэ уратылары буолар.

Элбэх ахсааннаах аатынан бэриллэр туһаан (ЭААТ) кэпсэтии уонна уус-уран айымньы тылыгар биир дьизэ кэргэни, хас да киһини түмэн көрдөрөргө; кэпсэтии, уус-уран литература уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа биридимиэти, көстүүнү анаан-минээн чорботорго (стилистика дифференциация) туттуллар. Маньык ньыма литературнай нуормаҕа киирбэт, ол эрэри КИ уонна УУИ ураты бэлиэтэ буолар.

Маньы таһынан ЭААТ уус-уран литератураҕа тыл суолтатын, уобараһы күүһүрдэргэ, сөбүрү-махтайары

көрдөрөгө; хоһоон сүһүөбүн тэннииргэ; уобарас күһүрдэргэ туттуллар уус-уран ньыма буолар.

ЭААТ уопсастыба-бэлиитикэ, наука тиэрминэ буолан, теоретическай суолталаах, түмүллүбүт, объективной билиини, баар чахчыны тириэрдэргэ НИ уонна ДЪИ-гэр мэлдьи туттуллар синтаксис халыыба буолар.

Оттон биир ахсааннаах аат тылынан бэриллэр туһаан (БААТ) анал тиэкискэ хомуур өйдөбүлгэ эбэтэр “барыта” диэн суолтаҕа; *-лаах (-таах, -даах, -наах)* сыһыарыылаах уонна аах эбиискэлээх БААТ хомуур суолтаны биэрэргэ УУИ, КИ уонна ПИ-гэр көстөр, бу икки истиил бэлиэтэ буолар.

Солбуйар аат туһаан (САТ) КИ, УУИ-гэ киэнник туттуллар, ПИ уус-уран публицистикаҕа көстөр. САТ кэпсэтии тылыгар эрдэттэн былаана, бэлэмэ суох кэпсэтэргэ табыгастаах халыып буоларын иһин мунутуур чуолкай буолуу ирдэммэт айылгылаах КИ-ин уратытын үөскэтэр. САТ айымньы ис хоһоонун, сэхэргээһини чуолкай онорор суолталааҕын быһыытынан, араас сыһыаны-сыанабылы, эгэлгэ ийиини, иэйээни көрдөрөр буолан, УУИ-гэ туттуллар.

Мань таһьнан, САТ өрө күүрүүнү, иэйиини тиэрдэр буолан, УУИ-гэ уонна ПИ-гэр үрдүк истиили үөскэтэр.

Ахсаан аат туһаан (АхсАТ) этиигэ сэдэхтик туттулуннар даҕаны, КИ, УУИ уонна ПИ-гэр соробор тыл биир ойуулуур- дьүһүннүүр кыаҕа, күүстээх этигэн ньымата буолар.

Даҕааһын аат туһаан (ДТ) уонна аат туохтуур туһаан (АТ-рТ) этиигэ эмиэ сэдэхтик кэстөр. Ол эрээри тиэрмин буолар маньык туһаан ДЬИ уонна НИ-гэр истиил бэлиэтин үөскэтэр. Мань таһьнан -ар/-ыыр, -быт АТ-рТ дьыала, наука тылыгар хайааһын аатын бэлиэтиир, оттон -ааччы АТ-рТ хайааһыны өрүү онорор хайааччыны көрдөрөр хос суолталаах.

ДТ, АТ-рТ санарааччы субъекка араас сыһыанын, сыанабылын (үксүгэр тымныы, тонкуруун) көрдөрөр буолан; КИ-гэр быһаарар тылын оннугар, ол эбэтэр тыл ситимин кылгатар истиил үгэһиттэн туттуллан, хайааһыны онорооччуну бэлиэтииргэ; кэпсэтии тылын уратыта буолар киһи хос аатын быһыытынан; төрүт суолтаттан ураты өссө кэспүт суолтаны ылынан, тустаах көнө өйдөбүлүгэр утары суолталаах биир этигэн ньыма буолан, КИ, УУИ уонна ПИ-гэр туттуллар.

2. Биир уустаах туһаан (БУТ) предмет, кестүү бары өрүтүн, бэлиэтин толору ааһарын, тэнитэн сиһилиир буолан, өйдөбүлү толору, чуолкайдык көрдөрөр сүрүн ирдэбиллээх ДЪИ уонна НИ-ин уратыта буолар. Бу икки истиилгэ манньк чилиэн тиэкис ис утумун, тутулун онорорго көмөлөһөр ньыма. Маны таһынан, БУТ тыл этигэн кыабын күүһүрдэр, ойуулуур-оһуордуур, ол эбэтэр үрдүк истиили үөскэтэр ньыма буоларын иһин ПИ-гэр чуолаан уус-уран публицистикаҕа киэнник туттуллар.

Түмүктээн эттэххэ, туһаан араас халыыба истиил тус уратытыттан, тас бэлиэтигтэн тутулуктанан, киэнник туттуллар уонна истиил ураты бэлиэтэ буолар, этигэн, сэмсэ суолталаах буолар.

СОЧУОТ ЫЙЫТЫЫТА

1. Туттулук истиил өйдөбүлүн, арааһын быһаар. Тыл үөрөбүр хайдах быһааралларын булан бэлиэтэнии, тэннээһин.
2. Саха тылыгар туттулук истиили чинчийии устуоруйата. Компьютерга презентация оноруу.

3. Сахалы тыл-өс култуурата. Литературнай нуорма. Бэлиэтэнии, кэпсээһин.
4. Этии тутуах чилиэнэ. Бэлиэтэнии, эрчиллии.
5. Этии тутуах чилиэнин истилиистикэтэ.
 1. Бэйэ идэтигэр сыһыаннаах тиэрмин тылы сахалы тылбааһын тылдыттан булуу, суох тиэрмини тылбаастыырга холонуу.
 2. Айымньыттан уус-уран бытархайы онорорго чопчу суолталаах тылынан бэриллэр туһааны булан бэлиэтэнии.
 3. Суруйааччы манньк ньыманы тобо туһанарын быһаарыы.
 4. Чопчу уонна тэгили суолалаах тылынан бэриллэр туһааны туттан, бэйэ тиэкиһин оноруу.
 5. Туохтууртан үөскээбит аат тылы туттууну тобо «үйэ ыарыыта» диэн ааттылларый?
 6. Хаһыат тылыттан туохтууртан үөскээбит аат тылынан бэриллэр туһааны булан устуу.

ЛИТЭРЭТИИРЭ

1. Алексеев М.П. Уус - кыһатынан, суруйааччы - тылынан. - Дьокуускай: М.К. Аммосов аатынан СГУ, 1994.
2. Антонов Н.К. Саха билинни тылын лексиката. - Дьокуускай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1967.
3. Афанасьев П.С. Саха билинни тыла. Лексикология. - Дьокуускай, 1996.
4. Винокуров И.П. Саха тылыгар падеж системата. Якутскай: Саха государственнай университетын издат.-та, 1977.
5. Гаузенблас К. Существует ли нейтральный стиль?//Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая реализация. Межвузовский сборник научных трудов. - Пермь, 1986.
6. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. - 3-е издание, М.: Просвещение, 1965.
7. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. Издание 2-е, исправленное. - М.: Рольф, 1999.
8. Грамматика современного якутского литературного языка. Фонетика и морфология. - М., 1982.

9. Грамматика современного якутского литературного языка. Синтаксис. - Новосибирск: Наука, 1995.
10. Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика. - М.: Наука, 1989.
11. Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. (Морфология, словообразование, синтаксис). - М.: Наука, 1991.
12. Григорьев Н.С. Синтаксические функции прилагательных в якутском языке.//Доклады на II-ой научной сессии. История и филология. - Якутск: Якутский государственный университет, 1951 - С. 168-182.
13. Григорьев Н.С. Суруйааччылар тылларыгар бэлиэтээһиннэр//Хотугу сулус. - 1965. - №4.
14. Дьячковский Н.Д. Звуковой строй якутского языка. Ч. 1. Вокализм. - Якутск, Книжное изд.-во, 1971.
15. Дьячковский Н.Д. Звуковой строй якутского языка. Ч. 2. консонантизм. - Якутск, Книжное изд.-во, 1977.
16. Дьячковской Н.Д. Саха билинни тыла. Фонетика. Дьокуускай, Саха государтсвеннай университетын изд.-та, 2000.

17. Егинова С.Д. Развитие семантики слова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Якутск: ЯНЦ АН РС (Я), 1994.
18. Иванов М.С.-Багдарыын Сүлбэ. Үс... Сэтгэ... Тобус... - Дьокуускай: Бичик, 1998.
19. Избекова Е.И. Сакральные числа в описании ритуальных предметов (на материале якутских олонхо).//Олонхо - духовное наследие народа саха: Сборник научных статей. - Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2000.
20. Иссерлин Е.М. Официально-деловой стиль. Учебное пособие по курсу “Стили русского русского языка”. - М.: Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Московский полиграфический институт, 1970.
21. Искаков А.И. Вопросы становления и развития стилей казахского литературного языка//Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. - Ашхабад: Ылым, 1978.
22. Кардашевская Г. Саха литературатын сабаласпыта.//Хотугу сулус. - 1975. - №12.
23. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. - М.: Просвещение, 1983.

24. Кудрявцева И. А. Сказуемое и его типы: (Материалы к лекции).//Современный русский язык: Актуальные вопросы лексики и грамматики. - М., 1975.
25. Курбанов Г.И. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. - Ташкент, 1987.
26. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. - М.: Наука, 1978.
27. Кулиева А.Р. Научный стиль современного узбекского литературного языка: Диссертация ... канд. филол. наук - Баку, 1989.
28. Кумахова З.Ю., Кумахов М.А. Функциональная стилистика адыгских языков. - М.: Наука, 1979.
29. Лиханов В.И. Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в якутском языке. Новосибирск: Наука, 1994.
30. Логинова К.А. Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху.//Развитие функциональных стилей современного русского языка. - М., 1968.
31. Львов М.Р. Основы теории речи. - М.: Академия, 2000.

32. Неустроев Н.Н. Стилистиканы үөрэтии.//Неустроев Н.Н. Саха тылын методикатыгар очеркалар. - Якутск, 1982.
33. Неустроев Н.Н., Поликарпова Е.М., Яковлева Т.И. Стель.//6 кылааска саха тылын, литературатын үөрэтии. Учууталга көмө пособие. 1-гы тахс. - Дьокуускай: Бичик, 1993.
34. Петров Н.Е. Модальные слова в якутском языке. Новосибирск: Наука, 1984.
35. Петров Н.Е. Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке. - Новосибирск, Наука, 1999.
36. Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. Якутск, 1978.
37. Петрова Т.И. Араас функциональной стиль экстралингвистическэй бэлиэтэ//Тылы-өһү таба туттуу (функциональной стиль төрүтэ). Анал таһаарыы 4№ - Дьокуускай, 1998 - 11-15.
38. Петрова Т.И. Ыраастык сахалыы сангарыах. - Дьокуускай, 1996.
39. Петрова Т.И., Торотоев Г.Г. Саха тылын функциональной истиилэ (Эрчиллэр матырыйаал). - Дьокуускай, 2000.

40. Петрова Т.И., Ушницкая А.И. Саха тыла: Функциональный стиль төрүтэ уонна тыл-өс культурата. - Дьокуускай, 1998.
41. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. - Казань, 1978.
42. Саха тыла - ийэ тыл. - Дьокуускай, 1999. Анал таһаарыы №5.
43. Слепцов П.А. Саха тылын сайдыытын туһунан.//Олунньу 13 күнэ - төрөөбүт тыл уонна сурук-бичик күнэ. - Дьокуускай, 1996.
44. Слепцов П.А. Тылы чинчийии - дьохуннаах соруук.//Саха тылын наукатын туруу үлэһитэ П.А. Слепцов төрөөбүтэ 65 сыла. (1994 с. Наука күннэрин матырыйааллара). - Дьокуускай: РФ уопсай уонна профессиональной үөрэххэ министерствота. М. К. Аммосов аатынан СГУ, 1996.
45. Слепцов П.А. Төлкөнү түстүүр төрөөбүт тыл. - Дьокуускай: Северовед, 1999.
46. Слепцов П.А. Тирээн турар улахан соруктар.//Сахалыы тыл-өс культурата (анал таһаарыы). - Дьокуускай, 1997.
47. Слепцов П.А. Якутский литературный язык: Истоки, становление норм. - Новосибирск, 1986.

48. Слепцов П.А. Якутский литературный язык: Формирование и развитие общенациональных норм. - Новосибирск, 1990.
49. Слепцова Г.М., Борисова М.А., Матвеева Т.К. Ситимнээх саҥа. Функциональной стиль. 7-9 кылаас. - Дьокуускай, 1996.
50. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. - М.: Высшая школа, 1981.
51. Тиэрмин үлэтэ сүһүөбэр туруута.//Сахалыы тиэрмини оноруу. Научнай ыстатыйалар хомуурунньуктара. - Дьокуускай, СР НА ГЧИ, 1995.
52. Тылы-өһү таба туттуу (функциональной стиль төрүтэ). - Дьок., 1998. - Анал таһаарыы 4№. 181.
Убрятова Е.И. Согласование в якутском языке//Исследования по синтаксису тюркских языков. - М., 1962.
53. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Простое предложение - М.-Л., 1950. - Ч. 1.
54. Убрятова Е.И. О понимании стиля и о стилях в якутском языке//Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. - Ашхабад: Ылым, 1978.

55. Уринбаев Б.У. Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. - Ташкент, 1976.
56. Файзуллаева Ш.А. Функционирование простого двусоставного предложения в научной речи русского языка сопоставительно с узбекским. Диссертация ... докт. филол. наук. Ташкент, 1990.
57. Филиппов Г. Г. Саха стилин үөрэтиэбин//Тылы-өһү таба туттуу (функциональной стиль төрүтэ). Анал таһаарыы 4№ - Дьокуускай, 1998 - 4-7 С.
58. Филиппов Г.Г. Саха тылыгар предикативнай падежтааһын: Үөрэх пособиета. – Дьокуускай, 1989.
59. Филиппов Г.Г. Стиллэри үөрэтии методиката. 7 лекция.//Филиппов Г.Г. Саха тылын үөрэтии методиката. (лекциялар). - Якутскай, 1987.
60. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Синтаксис. Грамматическай ыйынньык. - Дьокуускай: Бичик, 1995.
61. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Тыл баайа. Саҥа дорҕооно. Тыл тутула. Грамматика ыйынньыгга. - Дьокуускай: Бичик, 1995.

62. Филиппова Н.И. Собственные имена персонажей в якутском эпосе олонхо: структура и семантика: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Якутск, 2000.
63. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. 4.1: Фонетика и морфология. - Якутск, 1974.
64. Хаков В.К. Развитие татарского национального литературного языка и его стилей: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1971.
65. Чарьяров Ы.Б. Функционирование и развитие туркменского языка в сфере периодической печати: (на материале республиканской печати). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1982.
66. Черосов М.А. Основные типы словосочетаний в якутском языке. – Якутск, 1972.
67. Черосов М.А., Винокуров И.П. Саха тылын синтаксиһа. Судургу этии. - Якутск, 1991.
66. Шагдаров Л.Д. Функционально-стилистическая дифференциация бурятского литературного языка. - Улан-Удэ, 1974.
67. Шестаков Е.П. - Эрчимэн. Үөлээннээхтэрбитин өтө көрөн.//Шестаков Е.П. – Эрчимэн. Арай мин умайбат буолуум. – Якутскай, 1973.

КЫЛГАТЫЫ ИСПИИЬЭГЭ

- А ХТ - Айысхаана. Хахсаат тыал. - Дьокуускай: Саха Республикатын национальнай кинигэ издат.-та, 1992. - 96 с.
- АА СК - Амма Аччыгыя. Сааскы кэм. - Дьокуускай: Бичик, 1994. - 360 с.
- АА КО - Амма Аччыгыя. Кэпсээннэр, очеркалар. Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издат.-та, 1983. - 292 с.
- АК ЫХ - Кулаковскай А.Е. Ырыа-хоһоон. Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издат.-та, 1978.
- АС ЫБХ - А.И. Софронов. Ырыа быстыгыта хоһоон. - Дьокуускай: Саха Республикатын Наукаларын Академията гуманитарнай чинчийии институтта. - Дьокуускай, 1996. - 340 с.
- БП БКК- Борис Павлов. Бэйэм кэммэр командировка. - Дьокуускай, Бичик, 1994. - 208 с.
- БС ННБ- Багдарыын Сүлбэ. Нөрүөн нөргүй буолуохтун! - Дьокуускай: Бичик, 1995. - 272 с.
- ВБ БЭА- Василий Босьяк. Барыта эйиэхэ ананар. - Дьокуускай: Саха сирин литератора ассоциация, 1992. - 63 с.
- ЕН СКТ- Егор Неймохов. Сайсары күөлгэ түбэлтэ. - Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издат.-та, 1998. - 239 с.
- ЕН ТТК- Егор Неймохов. Таптал түөрт кэмэ. - Дьокуускай: Бичик, 2000. - 334 с.
- ЕН Х - Егор Неймохов. Хаһыы. - Дьокуускай: Саха республикатын национальнай кинигэ издат.-та, 1992. - 254 с.

ИА М - Иван Арбита. Мунгурданы. Иккис кинигэ. - Якутскай,
Саха

Республикатын суруйааччыларын Союзун “Писатель Якутии”
издат.-та, 1993. - 157 с.

ИА КК - Иван Арбита. Көмүс күрүлгэн. Бастакы кинигэ. - Якутскай,
Саха Республикатын суруйааччыларын Союзун “Писатель Якутии”
издат.-та,
1993. - 147 с.

ИС С - Иннокентий Семенов. Сонордуйтар. - Дьокуускай, 1983. -
104 с.

К - «Кыым» хаһыат.

КД - Кыыс Дэбилыйэ. Олонхо. Новосибирск: Наука, 1993 - 326с.

КК – Киин куорат” хаһыат.

НН ТСТДь – Неустроев Н.Д. Төрүөбүт сирбэр, тапталлаах дьоммор.
– Дьокуускай: Бичик, 1995. - 335 с.

НЬУ - Ньырбакаан удьуордара. Былыргы сэһэннэр уонна
кэпсээннэр.

- Якутскай, ССРС НА СО Саха сиринээҕи научнай киинэ,
1991. - 180 с.

ПО ТА I - Платон Ойуунускай. Талыллыбыт айымньылар:
Үс томнаах. -

Дьокуускай: Бичик, 1992. - I том. - 336 с.

ПО ТА II - Платон Ойуунускай. Талыллыбыт айымньылар:
Үс томнаах. -

Дьокуускай: Бичик, 1993. - II том. - 448 с.

ПТ ТЭТ- Петр Тобуруокап. Таптаатым, эйигин таптаатым.
Дьокуускай:

Кудук, 1999. - 67 с.

РБ МБ - Рафаэль Бағатаайыскай Мөһүүрэлээх бөгүүктэр. - Якутскай,

Кинигэ издательствота, 1985. - 213с.

С - “Сахаада” хаһыат.

С БТ - Михалева Н. - Сайа. Бүгүн түүн. - Дьокуускай: Бичик, 2000. - 176 с.

СБТ II - Афанасьев П.С. Саха билингги тыла. Лексикология. - Дьокуускай: Саха государственной университетын издат.-та, 1996. - 191 с.

СД ОТТ - Софрон Данилов. Олох тыгыалас тымыра. Дьокуускай: Бичик, 1994. - 504 с.

СД СТА I - Софрон Данилов. Сэтгэ томнаах айымньылар. - Бастакы том.

Кэпсээннэр. - Дьокуускай: Сахаполиграфиздат, 1996. - 648 с.

СД СТА II - Софрон Данилов. Сэтгэ томнаах айымньылар. - Иккис том. Сүрэх тэбэрин тухары. - Дьокуускай: Сахаполиграфиздат, 1996. - 672 с.

СД СТА IV - Софрон Данилов. Сэтгэ томнаах айымньылар. - Төрдүс том. Барыман даа кубалар. - Дьокуускай: Бичик, 1999. - 496 с.

СЕ II - Степан Ефремов. Пьесалар. - Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота. - Якутскай, 1984. - 281 с.

СО Д - Суорун Омоллоон. Драмалар. Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1976. - 571 с.

СС - “Саха сирэ” хаһыат.

СТДУ - Дьячковскай Н.Д, Саха тылыгар дорҕооннор уларыыыллара. - Студеннарга көмө пособие. - Якутскай, 1989. - 106 с.

СУДЬ - Сокуоннар. Уураахтар. Дьаһаллар. “Саха сирэ” хаһыат сыһыарыыта.

СЧ БК - Сизн Чолбодук. Буор кутум. - Дьокуускай: Бичик, 1998. - 157

с.

СЯПИП- Сборник якутских пословиц и поговорок /Составитель Емельянов Н.В./ - Якутскай, Саха сиринээҕи кинигэ издат., 1965.

ТБ - Тулусхан. Буруйдаах. Дьокуускай: Бичик, 1994. - 176 с.

ТС ИТА - Тимофей Сметанин. Икки томнаах айымньылар. Хоһооннор, поэмалар, кэпсээннэр, драмалар. - Дьокуускай: Бичик, 1999. - II том. - с.

ЭЭ МЫ - Эрилик Эристиин. Маарыкчаан ыччаттара. - Дьокуускай, 1983. - 584 с.

ҮТМ - Башарина З.К., Максимова П.В., Семенова В.Г. Үрүҥ тулук мөлбөстүүр. - Дьокуускай: Бичик, 2001. - 96 с.

Ф 8 - Физика. Орто оскуола 8 кылааһыгар аналлаах учебник.

Автордар: Перишкин А.В., Родина Н.А. /Нууччалыыттан сахалыы Герасимов К.С., Назаров Т.В., Яковлев П.А. тылбаастара./ - Дьокуускай: Бичик, 1996. - 190 с.

Ф 9 - Физика. 9 кылааска үөрэнэр кинигэ. /Кикоин И.К., Кикоин А.К. /Нууччалыыттан сахалыы тылбаас/. - Дьокуускай: Бичик, 1995. - 191 с.

Х 9 - Химия. 9 кылаас учебнига. /Фельдман Ф.Г., Рудзитис Г.Е./ - Дьокуускай: Бичик, 1996. - 176 с.

ЯЗ - Ойунская С.П. Якутские загадки. - Якутск, Книжное издат., 1975.

ААТ - анал аат туһаан

АСК - аат судургу кэпсиирэ

АТСК	-	аат тыл судургу кэпсиирэ
АкТ-рХК	-	аат тыл уонна көмө туохтуур ситимэ холбуу кэпсиирэ
АТ-рСК	-	аат туохтуур судургу кэпсиирэ
АТ-рТ	-	аат туохтуур туһаан
АХК	-	аат холбуу кэпсиирэ
АхсАТ	-	ахсаан аат туһаан
БААТ	-	биир ахсааннаах ат туһаан
БТ/АХК	-	быһаарар тыл уонна аат ситимэ холбуу кэпсиирэ
БУТ	-	биир уустаах туһаан
БУК	-	биир уустаах кэпсиирэ
ДСК	-	дабааһын судургу кэпсиирэ
ДТ	-	дабааһын туһаан
ДЪИ	-	дьыала истиилэ
ДЪТСК	-	дьүһүннүүр туохтуур судургу кэпсиирэ
КИ		кэпсэтии истиилэ
НИ	-	наука истиилэ
ПИ	-	публицистика истиилэ
САСК	-	солбуйар аат судургу кэпсиирэ
САТ	-	солбуйар аат туһаан
СДХК	-	сомоҕо домох холбуу кэпсиирэ
СК	-	судургу кэпсиирэ
СТСК	-	сыһыат туохтуур судургу кэпсиирэ
СЭ	-	судургу этии
Т-хАТ	-	тардыылаах аат туһаан
ТИ	-	туттулук истиил
ТСАТ	-	тэгили суолталаах аат туһаан

ТТСК	-	тус туохтуур судургу кэпсиирэ
ТҮТСК	-	тыаһы үтүктэр туохтуур судургу кэпсиирэ
ТүөАТ	-	туохтууртан үөскээбит аат туһаан
УУИ	-	уус-уран истиил
ҮХСХК	-	үлүбүөй хайааһын суолталаах холбуу кэпсиирэ
ХАТ	-	ханыы аат туһаан
Х-ТАТ	-	хоһуласпыт аат туһаан
ХК	-	холбуу кэпсиирэ
ХЭ	-	холбуу этии
ЧСАТ	-	чопчу суолталаах аат туһаан
ЭААТ	-	элбэх ахсааннаах аат туһаан

ИЙНЭЭБИТЭ

Кирии	3
1 түһүмэх. Этии тутаах чилиэнин истилиистикэтэ	
1. Этии тутаах чилиэнэ	4
2. Этии тутаах чилиэнин истилиистикэтэ	5
3. Саха тылын туттулук истиилэ	8
Бйытыы, сорудах	
II түһүмэх. Туһаан истилиистикэтэ	
1. Чопчу уонна тэгили суолталаах аат тыл туһаан	11
Бйытыы, сорудах	22
2. Ахсаан өйдөбүллээх аат тыл туһаан	22
Бйытыы, сорудах	27
3. Солбуйар аат туһаан	27
Бйытыы, сорудах	34
4. Ахсаан аат туһаан	35
Бйытыы, сорудах	38
5. Аат туохтуур туһаан	39
Бйытыы, сорудах	42
6. Биир уустаах туһаан истилиистикэтэ	42
Бйытыы, сорудах	49
ТҮМҮК ЛИЭКСИЙЭ	49
Сочуот ыйытыыта	55
Литэрэтиирэ	56
Кылгатыы испийһэгэ	61

Учебное издание

Иванова Саргылана Владимировна
ЯКУТСКИЙ ЯЗЫК. СИНТАКСИЧЕСКАЯ
СТИЛИСТИКА. ПОДЛЕЖАЩЕЕ

Материалы лекций

На якутском языке

Якутск, Компания «АРТ Алгыс», 2019

Үөрэх кинигэтин таһаарыта

Иванова Саргылана Владимировна
САХА ТЫЛА: СИИНТЭКСИС ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.
ТУҤААН
ЛИЭКСИЙЭ МАТЫРЫЙААЛА

Кээмэйэ: 7 болдьох бэч. лиис

Ахсаана: 50 экз.

Бэчээттэммит сирэ: «АРТ Алгыс» ХЭТ

Подписано в печать 04.12.2019. Формат 60/841/16

Объем, 7 усл.п.л. Тираж 50 экз.

Полиграфическая компания «АРТ Алгыс»

677000, г. Якутск, пер. Глухой,1

e-mail: art-algys@mail.ru